[illegible]

1.

॥श्रीगणेशाय नमः॥ विष्णुकल्पद्रुमं नत्वा समाराध्य दिवाकरम् व्रतबन्धविधौ किंचिच्छिवानन्दो वदत्यथ १

अथोपनयनमिति अथशब्दो मंगलार्थः तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा कंठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन मांगलिकावुभाविति तत्र गुणसुमुहूर्ते पुत्रमुखनिरीक्षणमेवोपनयनम् ज्योतिर्विदुक्तसमये कुमारमुखदर्शनम् उपायनं तु तत्प्राहुर्याज्ञिकास्तत्वदर्शिन इति गृह्यपरिशिष्टोक्तेरिति केचित् सावित्र्याः प्रापणमुपनयनमिति कात्यायनः येन संस्कारेण बटुराचार्यसमीपे नीयते तत् उपनयनमिति ज्ञानवृत्तिः पितृकुलाद्विधिवदाचार्यकुलप्रापणमुपनयनमिति हरदत्तः तेनाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेदित्यस्याष्टवर्षो ब्राह्मणमुपगच्छेदित्यर्थेनाचार्यसंस्कारकं तदिति मीमांसकाः

श्रीगणेशाय नमः अथोपनयनम् अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वैकादशवर्षं राजन्यं द्वादशवर्षं वैश्यम्

यद्यपि ब्राह्मणमुपनयीतेति संस्कार्यविशेषपुंस्त्वाविवक्षया स्त्रिया अप्युपनयनं प्रतीयते तथातमध्यापयीतेत्येकवाक्यात यथापुत्रस्य [illegible] अत एव वैवाहको विधिः

त्रीनातिवर्तते आद्वाविंशात्क्षत्रबंधोराचतुर्विंशतेर्विशः अतऊर्द्ध्वंत्रयोप्येते यथाकालमसंस्कृताः सावि
त्रीपतिता व्रात्या भवंत्यार्यविगर्हिताः नैतैरपूतैर्विधिवत् आपद्यपिहि कर्हिचित् ब्राह्मान्यौन्यांश्च संबं
धानाचरेद्ब्राह्मणैः सहेति मदनपारिजाते उक्तपरमावधिव्यतिक्रमेपि व्रात्यस्तोमरूपप्रायश्चित्तानंतरसं
स्कार्य एव तथाच याज्ञवल्क्यः सावित्रीपतित

२ यथामङ्गलम्वासर्वेषाम्

ता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोरिति प्रयोगचिंतामणौतु पतितसावित्रीकस्याप्युद्दालकव्रताचरणे नम
वत्यैवोपनयनं तच्चोक्तं प्रयोगपारिजाते स्मृतिभास्करे पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत् द्वौमासौ पा
वकेन वर्तयेन्मासं पयसा अर्द्धमासमामिक्षया अष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितेन त्रिरात्रमब्भक्षो अहोरात्रमुप
वासा अश्वमेधावभृथं गच्छेत् व्रात्यस्तोमेन वा यजेतेति तथाच स्मृत्यर्थसारेपि अथ व्रात्यतादोषप्रायश्चित्तं तत् २
त्र सर्वोपपातकार्थं [illegible] कुर्युः व्रातत्वे

स्त्रीणामौपनायनिकः परः पतिसेवा गुरौ वासो गृहस्थाग्निपरिक्रियेति मनुना स्त्रीणामुपनयनस्थाने
विवाह उक्तः अष्टवर्षमित्युपनयनकालमाह तत्र याज्ञवल्क्यः गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनं
राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलमिति सैके एकादशो द्वादशो इत्यर्थः गर्भग्रहणं सर्वत्रानुवर्तते
तथा चाश्वलायनः ब्राह्मणस्याष्टमवर्षे विहि[illegible]तं चोपनायनं सप्तमे वाथवा कुर्यात्सर्वाचार्यमतंम
वेदिति सप्तमे गर्भादष्टमे इत्यर्थः मनुरपि गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनं गर्भादेकादशे राज्ञां ग
र्भात्तु द्वादशे इति इदमेवोपनयनं द्वितीयो जन्म उच्यते मनुः तत्र यद्ब्राह्मणस्यास्य मौञ्जीबंधनचिह्नि
ते सा तस्य माता सावित्री पिता त्वा[illegible]चार्य उच्यते इति याज्ञवल्क्योऽपि मातुर्यदग्रे जायंते द्वितीयं मौञ्जि
बंधनात् ब्राह्मणक्षत्रियविशास्तस्मादेते द्विजाः स्मृता इति यथामंगलं वा सर्वेषामिति यथाकुलं वा
सर्वेषामित्यर्थः इदमत्र गृह्ये अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमे वा एकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यमा
षोडशाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालः आ द्वाविंशात्क्षत्रियस्य आ चतुर्विंशाद्वैश्यस्य अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका ऊ
भवंति नैतानुप[illegible] तथा च मनुः आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावि

ते श्मसा न सदृशा स्तेषां मध्यापनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि त्रैविद्यं ब्रह्मचर्यं चरेत्तथोपनयनं (संस्तुता)

त्सरमुदकोपस्पर्शनं तथाध्याप्यः अथयस्यपितापितामहइत्यनुपनीतौस्यातांतेब्रह्महासंस्तुतास्तेषांभो
जनगमनविवाहमितिवर्जयेत्तेषांइच्छतां प्रायश्चित्तंयथाप्रथमोकिक्रतुमेवंसंवत्सरं अथोपनयनं
ततउदकोपस्पर्शनंप्रतिपुरुषंसंख्याया संवत्सरान्यावंतोनुपनिताः स्युः सप्तभिपावमानीभिर्यदंतिय
च्चदूरकइत्येताभिर्यज्ञपवित्रेणसामपवित्रेणंगिरसेनित्यपिव्याहृतिभिरेवच सोध्याप्याथयस्यप्र
पितामहादीनांनस्मर्यतउपनयनंततउदकोपस्पर्शनंपावमान्यादिभिरथगृहमेधोपदेशनं ततोयो
3 निवर्तते तस्यसंस्कारोयथाप्रथमेइतिक्रमेततऊर्ध्वंप्रकृतिवदिति अयमर्थः विप्रादीनांषोडशाद्वाविंश
तिचतुर्विंशतिवर्षात्मकेसाविक्र्यउपनयनस्यवाकालअतिक्रांतेक्रतुमासद्वयंयावत्त्रैविद्यकंब्रह्मचर्यं
वेदत्रयसंबंधिसंधिमेध्यसनगुरुशुश्रूषादिकंचरेदित्यर्थः अथक्रतुत्रयब्रह्मचर्यानंतरंउपनयनेका
प ३ र्यं तत्रउपनेतानंतरंसंवत्सरंयावत्उदकोपस्पर्शनंप्रत्यहंप्रायश्चित्तरूपंस्नानंकुर्यात् अथाध्यापनीयः २
एतदुद्दालकव्रताशक्तस्यपितापितामहावपिउपनयनरहितौस्यातांत्रितयोपिब्रह्मसंस्तुताः ब्रह्महत्य
द्रुवाच्याःतेषांगमनं ... कार्यार्थंगमनं ... संबंधिजनादिवर्जयेत् तेषांशुद्धिमिच्छतामिदं

तुउपनेत्राद्यभावेनोपनकालातिक्रमे चांद्रादिव्रतचतुष्कं नातमशक्त्या कारयित्वोपनयनं कार्यं अनाथादि
कालातिक्रमे तत्रैव पंचदशवर्षादूर्ध्वमपि कियत्कालातिक्रमे प्रागुक्तमुद्दालकव्रतं व्रात्यस्तोमेन वायजे
तेति यत्तु गवां दानेन भूम्या वा प्राजापत्यत्रयेण वा चांद्रायणेन वा शुद्धास्ते भवंतीति हस्तमाइति प्रयोग
चिंतामणौ उक्तं पक्षांतरं तद्दशकपरं (स तु गवां दानेन) मदनपारिजाते व्रात्यतायां यमः सावित्रीपति
तायस्य दशवर्षाणि पंच च सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः एकविंशतिरात्रं च पिबेत्प्रसृतिपाव
३ कं हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान्सप्त पंच च ततो पाल्वकमुद्दालस्य तस्योपनयनं स्मृतं एषां द्विजानां सावि
त्रीनानूच्येत यथाविधि तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनीयते उपनेत्राद्यभावेन कालाति
क्रमे याप्यमानवयात्तवल्कीयानि शान्त्यापेक्षया द्रष्टव्यानि अनापद्यपक्रमे गोवधप्रकरणे प्रदर्शितं
मनूक्तं त्रैमासिकं अनापदि उक्तकालादूर्ध्वमपि कियत्कालातिक्रमे एव वसिष्ठोक्तं द्रष्टव्यं पतितसावि
त्रीकः उद्दालकव्रतं चरेत् तत्स्वरूपं पूर्वमेव दर्शितं द्वौ मासौ सावित्र्यादिना यस्यपित्रादयोप्यनुपनीतास्त
त्रविशेषमाहापस्तंबः [illegible] पनयनं ततः संव

तेश्मशानसंस्रुतास्तेषामिछतांप्रायश्चित्तंद्वादशवर्षाणीत्यत्रविहितंब्रह्मचर्याचरणरूपप्रायश्चित्तस्यहरद
मिश्रैरुक्तत्वेनमिताक्षरायांविज्ञानेश्वरैस्तथोक्तत्वेनचवृद्धप्रपितामहादिनामनुपनीतत्वेकेनापिप्रायश्चित्ते
नोपनयनाधिकारासिद्धेस्पष्टत्वात् किंचोक्तप्रायश्चित्तमपि ब्राह्मणविषयकमेव नब्राह्मणःपतनमृच्छ
तीतिगौतमीयोपष्टंभेनतत्तित्यलोकोदृष्टेर्ब्राह्मणस्यैवप्रायश्चित्तेधिकृतेस्तदितरस्यप्रायश्चित्तेनाप्युप
नयनाद्यनधिकारएवेत्यस्यार्थस्य [illegible] आचारप्रकाशेवीरमित्रोदयकृताव्यवस्थापितत्वात् किंचवैश्योपि
शूद्रवृत्त्याजीवंस्तामपरित्यजन्पुत्रपरंपरयापंचमेजन्मनिशूद्रंजनयतीतिमिताक्षरायां जात्युत्कर्षोयुगे
क ज्ञेय इतियाज्ञवल्कीयवचनव्याख्यावसरे उक्तत्वेनपंचमपुरुषावधिशूद्रवृत्त्याजीवनमात्रेणापिपंचम
स्यशूद्रत्वसिद्धौतदधिकपुरुषावधितुवैश्यवर्णोक्तवैदिककर्मपरित्यागेतद्वर्णोक्तवैदिककर्मानधिका
रस्यसुतरांसिद्धत्वात् इतितदुक्तंनारदीये ब्राह्मणक्षत्रियावैश्याःशूद्रावर्णास्त्रयोद्विजाः युगेयुगे स्थिताः
सर्वेकलावाद्यौतयोःस्थितिरितिस्पष्टोक्तत्वादित्यन्यत्रविस्तरः तथान्योपिविशेषः मदनपारिजातेस्मृत्यं
तरे षंढांधबधिरस्तब्धजडगद्गदपंगुषु कुब्जवामनरोगार्त्तशुष्कांगविकलांगिषु मत्तोन्मत्तेषुमूकेषुशय ४
स्थेचनिरिंद्रिये ध्वस्तपुंस्त्वेषुचैतेषुसंस्काराःस्युर्यथोचितं यथोचितं अस्मिंसंस्कारेक्रियमाणेतद्धि

वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तं कृतोऽस्थाने संवत्सरस्तत्र प्रतिपुरुषं वत्सरत्रितयं ब्रह्मचर्यं कार्यं अथोपनयनं ततो या
वतोऽनुपनीताः पुरुषास्तत्संख्यया परिहाप्यानुपनीतौ तर्हि वत्सरौ यदि त्रयस्तदा त्रीनिति प्रत्यहं स्नानं कुर्या
त् केचन संवत्सरमुदकोपस्पर्शनमिति व्याचक्षते तत्र मंत्राः यदंति यच्च दूरकं भयं विंदति मामिहेत्येताभिः
पावमानीभिः अग्निर्मार्जनमघमर्षणं च यथाशक्ति कुर्यात् येन देवाः पवित्रेणेति यत्र पवित्रं कयानश्चि
त्र आभुवदूतीति साम पवित्रं हंसः शुचिषदित्यंगिरसं व्याहृत्यो वा स्नानमंत्रा भवंति प्रायश्चित्तार्थमेते मंत्रा
अध्याप्याः एवं कृतप्रायश्चित्तस्याध्याप्यः यस्य प्रपितामहादेरुपनयनं नास्ति तथा वा चिनानामपि पुरुषा
णामुपनयनाभावस्ते सर्वे श्मशानगाहूत्वान्यास्मश्रुचय इत्यर्थः तेषां गतेष्वभ्युत्थानं भोजनोद्वाहापि न कुर्या
त् तेषां स्वयमेव शुद्धिमिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादशवर्षाणि इत्यादि स्पष्टादि उदकोपस्पर्शनमपि पुरुषसंख्या
वत्सरात् अभिध्याय्य संवत्सरं चोदकस्पर्शनम् तत्र मंत्राः ।।।।।।। पूर्वोक्ता एव ततोऽध्यापनं नास्ति किंतु ग्र
हस्थाश्रमस्वीकारस्तत उपदिष्ट गार्हस्थ्यात्पुरुषात्संततिर्वर्तते तस्मादुत्पन्नस्योपनयनसंस्कारः प्रथमा
तिक्रमे यथा अतिक्रांते सावित्र्याः काले ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यमिति तदुक्तं भवति तत ऊर्ध्वं प्रकृतिवत् तत
उत्पन्नस्यातिक्रांतसावित्रीकालोपनयनवदिति अन्यच्च अथ यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यत उपनयनं

तेसप्तमेब्रह्मवर्चसकाममष्टमआयुष्कामंनवमेतेजस्कामं द्दशमअन्नाद्यकाममेकादशइंद्रियकामंद्वा
दशेपशुकाममुपनयेदिति त्रयोदशेपुरुषकामंचतुर्दशेजयकामंपंचदशेसर्वकामंषोडशेराज्यकाममि
तिपीयूषधारायामुक्तं वसंतेब्राह्मणमुपनयेत् ग्रीष्मेराजन्यंशरदिवैश्यमितिज्योतिर्निबंधे अग्रजा
वाङ्कुजावैश्याः स्वावधेरूर्ध्वमहत्तः अकृतोपनयाः सर्वेवृषलाएवतेस्मृताः कालादर्शेगार्ग्यः विप्रंव
संतेक्षिपेन्निदाघेवैश्यंघनातेवृतिनविरुध्यात् माघादिशुक्रांतिमपंचमासासाधारणावासकलाद्विजा
नामिति मदनपारिजातेतु यथामंगलंवासर्वेषामुपनयनमिति यथामंगलं पूर्वोक्तिषंह्यन्यैर्वसादि
कामानतिक्रमेणतथामासविशेषादपिफलविशेषः तत्रसुरेश्वरः माघेमासिमहाधनोधनपतिःप्रज्ञा
धनंफाल्गुनेमेधावीभवतिव्रतोपनयनेचैत्रेचवेदान्वितः वैशाखेसुभगःसुखीनरुमतिर्ज्येष्ठेचलिष्ठोबु
धोप्याषाढेपिमहाविपक्षविजयी ख्यातोमहापंडितः तथा चनक्षत्रादिविशेषाअपि हस्तत्रयेदैत्यरिपु
त्रयेचशक्रेंदुपुष्याश्विनिरेवतीषु वारेषुशुक्रार्कबृहस्पतीनांहितानुवेधोद्विजमुंजिबंधः हेमाद्रौज्योति ५
षेहस्तत्रयेपुष्यधनिष्ठोश्विनीपौष्णाश्विसौम्यादितिविष्णुभेषु प्रशस्तातिथौचंद्रबलेनयुक्तेकार्योद्विजानांव्रत

तत्कर्मसुसमर्थो भवति तैस्संस्कारैः संस्कार्य इत्यर्थः मूकोन्मत्तौ न संस्कार्यावित्येके तेषामसंस्कृतत्वेपिपा
तित्वं नास्ति कर्मस्वनधिकारात् तदपत्यं तु संस्कार्यमेव ब्राह्मण्यां ब्राह्मणेनोत्पन्नो ब्राह्मण एवेति श्रुतेः अ
त्र ब्राह्मण एव जात्याक्षत्रियत्वादीं श्वाप्युपू ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिर्लक्ष्यते असंस्कृतेपि जाति
मात्रस्यानपायात् ब्राह्मण एव न वतिर्हि जातिरेवेत्यर्थः तथा च निर्णयसिंधौ प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे ब्राह्म
ण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः तस्माच्च षंढबधिरकुब्जवामनपंगुषु जडगद्गदरोगार्त्तशुष्कांगवि
कलांगिषु मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थो निरिंद्रिये ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचित मत्तोन्म
त्तौ न संस्कार्याविति केचित्प्रचक्षते कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः तदपत्यं च संस्कार्यमपरे त्वा
हुरन्यथा संस्कारमंत्रहोमादिकं करोत्याचार्य एव तु उपनेयांश्च विधिवदाचार्यः स्वसमीपतः आनीय साग्नि
समीपं वा गायत्रीं स्पृश्य वाजपेत् कर्तारस्त्रीकरणाद्न्यत्सर्वं विप्रेण कारयेत् एवमेव हि द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुंड
गोलकाविति स्मृत्यर्थसारे एवं कुंडगोलकयोः संस्कार्यत्वमिति अथ काम्योपनयनकालाः मनुः ब्रह्मव
र्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थिनोष्टमे इह तथा पापविशेषा मदनपारिजा

प्रतिपद्यपिचाष्टम्यांकुलवृद्धिविनाशकृत् सप्तम्यामष्टम्यांचप्रतिपदिरिक्ताचतुर्दश्यांवा नवषष्ठ्याम
थाष्टम्यांपंचदश्यांनपर्वणि प्रतिपत्सुनकर्तव्यो नविष्टिकरणेतथा रिक्तासुचनकर्त्तव्यस्तमहत्स्वपि
वसितथा नविपज्जन्मतारासुनैधनप्रत्यतासुच संपत्क्षेतेनक्षेम्यांसाधकेमे।त्रसंज्ञिते परमैप्यथमै
श्चेवताराःसर्वत्रशोभनाः मेषेभवतिसुरापोधीमानगरविधं रोधशोकपरिहीनः गदवान्मन्मथ
८ लग्नेविधुरोधीरःकुलीरेच करिकुलेवैरिणिवलवान्विद्यावान्तिवयोषितक्रूरः शुभगस्सुखोपन्नो
क्तातौलिनिकीटेचनाशमुपयाति धनुषिधनाढ्यःप्रियान्पारासितसघटेधनैः परित्यक्तः षट्कर्मा
भिरतःस्यान्मीनेधनवान्प्रवक्ताच वृषभतुलाकन्यानांब्राह्मणमुदाहृतिः सिंहोधन्वितथामी
नःक्षत्रियाणांप्रकीर्तितः मेषोयुग्मस्तथाकर्की वैश्यानाम्परिकीर्तितइति अथात्रलग्नवलंतदुक्तं
मुहूर्तगणपतौत्रिषट् ३।६ संस्थाःखलाःखे १०।कःचंद्रोहि २ द्युन ७ खः १० त्रिगः३ सौम्याःकेंद्र १।४।७
१०।त्रिकोण।५।९।स्थालाभे ११ सर्वेवृत्तेशुभाःजीवेंदुशुक्रलग्नेशाव्रतेनेष्टाषड्गाष्टगाः शुक्रेंदूव्यया१२ ६
गौनेष्टोखलालग्नात्पंचगाः ५।१ ... ग्रहाः ... सौम्याः शुभाः ... ... विवर्जिताः।६।८।१२।शु

वेधमोक्षौ ज्योतिर्निबंधे नारदः श्रेष्ठान्यर्कत्रयांत्यज्यचंद्रादित्युत्तराणि च विस्मुत्रयाश्विमिगाज्वयो निभान्यु
पनायने बृहस्पतिः त्रिषूत्तरेषुरोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे त्वाष्ट्रे सौम्ये पुनर्वस्वोरुत्तमं ह्युपनायनं ज्योतिर्नि
पूर्वाहस्तत्रयेसार्प्येश्रुतिमूलेषु बहृचां यजुषां पौष्णमैत्रार्कादित्यपुष्यमृदुध्रुवैः सामगानामृक्षरोहिणीशार्कवसुपु दि
ष्योत्तराश्विनैः धनिष्ठादितिमैत्रार्कविंदुपौष्णेष्वथर्वणां राजमार्तंडे तु ब्राह्मणस्य पुनर्वसुनिषेधति चंद्र
तारानुकूलेषु यत्नाद्धेषु शुभेष्वपि पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति तथा चोक्तं गणपतिना पुनर्वस्वो
र्व्रतं नेष्टं शतभे चेति केचनेति ज्योतिर्निबंधे नारदः सर्वेषां जीवशुक्रज्ञवाराः प्रोक्ता व्रते शुभाः चंद्रार्कौम
ध्यमौज्ञेयो सामवाहृजयोः कुजः शाख्याधिपतिवारश्च शाखाधिपतिभं तथा शाखापतिलग्नं चदुर्लभं धि॥
त्रितयं व्रते शाखाधिपाश्च रत्नसंग्रहे ऋग्यथर्वसामयजुषामधिपा गुरुसौम्यभौमसिताः जीवसितौ
विप्राणां क्षत्रस्यारोस्मग् विप्रांश्चेंदुरिति पारिजाते बृहस्पतिः बहृचानां गुरोर्वारे यजुर्वेदविदां कविः सा
मगानां धरासूनोरथर्वविदुषां बुधरिति तिथ्यादिकं तु मदनपारिजाते तृतीयैकादशी शिष्टा ह्युपं चमी
द्वादशी तथा द्वि [illegible] रिक्तामावस्यां [illegible] पौर्णमास्यां तथैव च

कृतायन्भुभदेगुरुः निर्णयसिंधौ ग्रंथांतरे शुद्धिर्नैवगुरोर्यस्यवर्षेप्राप्तेष्टमेयदि चैत्रेमीनगतेभानौ
तस्योपनयनंशुभं जन्मभाद्दष्टमसिंहे नीचेवाशत्रुगेगुरौ मौंजीबंधःशुभः प्रोक्तश्चैत्रेमीनगतेरवौ श्री
बालस्यबलहीनस्यशांत्याजीवोबलप्रदः यथोक्तेवत्सरेकार्यमनुक्तेचोपनायनं अथबृहस्पतिशां
तिःशौनकः कन्यकोद्वाहकालेतु अनुकूल्येनविद्यते ब्राह्मणस्योपनयनेगुरोर्विधिरुदाहृतः सुव
र्णेनगुरुंकृत्वापीतवस्त्रेणवेष्टयेत् ईशान्यांधवलंकुंभंधान्योपरिनिधाप्यचर्मैर्मधुपुष्पंचपाल
शंचैवसर्षपान् मांसीगुडूच्यपामार्गोविडंगीशंखिनीवचा सहदेवीहरिक्रांतासर्वौषधीशताव
री बलाचसहदेवीचनिशाद्वितयमेवच कृत्वाज्यभागपर्यंतंस्वशाखोक्तविधानतः गृहोक्तमंडले
भ्यर्च्यपीतपुष्पाक्षतादिभिः देवपूज्योत्तरेकालेततःकुंभानुमंत्रणं अश्वत्थस्यसमिधश्चाज्यंपायसं
सर्पिषायुतं यवव्रीहितिलाःसाज्याःमंत्रेणैवबृहस्पतेः अष्टोत्तरशतंसर्वंहोमेशेषंसमापयेत् पु
त्रदारसमेतस्यअभिषेकंसमाचरेत् कुंभाभिमंत्रणोक्तैश्चसमुद्रज्येष्ठमंत्रतः प्रतिमांकुंभवस्त्रेचआ ७
चार्यायनिवेदयेत् ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात् [illegible] इतिशौनकोक्तबृहस्पतिशांतिः

ले॥ स्वोच्चस्थगश्चंद्रो लग्ने १ नेष्टः रविः कुजः शेज्ञः शुक्रः पापगो लग्ने चंद्रेश स्तोवृतेमतौ नान्यत्राथ
निजांशेज्ञः पुनर्वरस्वस्मवेश्शुभः अथकेंद्रस्थखेटफलं भूपाश्रयी वणिग्वृत्तिः शस्त्रभृत्याठकोत्तमः पं
डितश्चार्थवान्म्लेच्छसेवी केंद्रेऽर्कतःक्रमादिति अथसमावर्तनं सुरेश्वरः भौमभानुजयोर्वारे नक्षत्रे
चव्रतोदिते ताराचंद्रविशुद्धौ चस्यात्समावर्तनक्रियेति निर्णयसिंधौ अथगुर्वादिबलंतत्रैव गुरु
सूर्यबलं ज्ञेयं विवाहे यद्दिवस्यते चंद्रताराबलं पूर्वमुक्तं ग्राह्यं वयोः शुभं निर्णयसिंधौ ग्रंथांतरे व्र
ते जन्मत्रिकारिस्थो नीचोपी शोर्चनात्सहूत्त् शुभो तिकाले तुर्याष्टव्ययस्थो द्विगुणार्चनात् तथा
चगणपतिना जन्मराशेः गुरुः श्रेष्टः पंचमे नवमे द्विगः एकादशे सप्तमस्थे कन्यायाश्च वयोर्व्रते त्रि
षट्दशाद्यगो मध्यो नेष्टस्तुर्योष्टमांत्यगः एकयापूजया मध्यो तुर्योत्यो द्विगुणार्चया कालातिक्रम
णे त्विष्टो ह्यष्टमस्त्रिगुणार्चनात् गुरुः स्वोच्चे स्वभे गेवा स्वभे वर्गोत्तमेपि वा शुभस्तुर्योष्टमांत्योपि
नीचारिस्थः शुभोप्यसत् वक्रातिचारगो वापि यस्मिन्राशौ समागतः तद्राशिजं फलं धत्ते जीवो
नोपूर्वराशिजं मुहूर्तसंग्रहेपि उक्तं कालेगुरौमस्थाद्दिनं चेद्यानिनोपिसार् अथवा चैत्रे रवौ मीने

प्रसिद्धं पलाशं सर्षपालजयमांसीगुडूचीअपामार्गं विडंगं शंखिनीवचां सहदेवीं विष्णुक्रांतां शता
वरीं कुष्टं हरिद्रे द्वे मुरां शैलेयं चंदनं वचां कचोरं मुस्तां श्वेति ततश्चंदनादिना कुंभमभ्यर्च्य पूर्णादर्वीति
यथाविलवसौवर्णपात्रे निधाय तत्राष्टदलोत्तरदले हरिताक्षतनिर्मिते पीताक्षतनिर्मिते वा दीर्घे
चतुरस्रपीठे हैमीं बृहस्पतिप्रतिमां स्थापयित्वा स्थंडिलेग्निप्रतिष्ठापनादि अन्वाधाने न चक्षु
षी आज्येनेत्यंते बृहस्पतिमष्टोत्तरशतसंख्याकाभिरश्वत्थसमिद्भिस्तावतीभिराज्याहुतिभिस्तावती
भिः सर्षपैश्च पायसाहुतिभिस्तावतीभिः साज्ययवव्रीहितिलाहुतिभिश्च शेषेण स्विष्टकृतमित्या
दिस्वशाखोक्तविधिनाज्यभागांतं कृत्वा कुंभोपरिस्थापितप्रतिमायामावाहनादिषोडशोपचारैर्बृ
हस्पतिं पूजयेत्तत्र विशेषाः पीतवस्त्रयुग्मं यज्ञोपवीतं पीतं चंदनं पीताक्षतान् चंपकादि पीतपुष्पं वि
ल्वमज्जाधूपं घृतदीपं सरध्यौदनं नैवेद्यं दक्षिणायां पुष्परागो माणिक्यं यथाप्राप्ति हेमं वा पूजांतेऽङ्गि
राभिः पावमानीभिश्च गृहमखोक्ताभिः कुंभानुमंत्रणांते ततो यजमानोन्वाधाने बृहस्पतये इदं ८
न ममेति त्यागं कुर्यात् आचार्यो बृहस्पति [illegible] दिस्नानपूर्वकं दधिमध्वक्ता ८

अथैतस्यप्रयोगः कौस्तुभे अत्रशौनकोक्तौस्कांदोक्तौचशाखाभेदेनद्वादशकपालादिभेदस्यैवयूधिका
एय २ सदसत्वांप्रयुक्तेतद्वैलक्षण्यस्यापिकर्मभेदकत्वासंभवादुभयगतगुणोपसंहारेणकुमारानुमंत्रणादिसाधा
रणधर्माणांदीर्घचतुरस्रादिसाधारणधर्माणांविनियोगवशेनापेक्षितानांग्रहमखात्स्वीकारेणताव
द्भिरेवग्रहहोमविधियवन्नैकोऽस्यसंभवेनाविनियुक्ततत्तद्धर्माणांनादरेणप्रयोगंवक्ष्यामः अस्यकुमारस्था
पन ॥ पनकालेबृहस्पत्यानुकूल्यसिद्धिद्वाराश्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थंबृहस्पतिशांतिंकरिष्यइति संकल्प्य गणेश
पूजाद्याचार्यवरणांतंकुर्यात् ततःआचार्यः कर्षतदर्द्धादिपरिमितहेम्नायथाशक्तिनिर्मितप्रतिमा
याअग्न्युत्तारणंकृत्वायदत्रसंस्थितंभूतमित्यादिदेशसंस्कारांतेहोमदेशस्येशानदेशेमहीद्यौरिति
स्पृष्ट्वाभुविओषधयइतिधान्यंप्रक्षिप्याकलसेतिधवलकुंभंसंस्थाप्येमंमेगंगइतितीर्थोदकेनापू
र्याश्वत्थेवोनिषदनमिति अश्वत्थपल्लवान् स्योनापृथिवीति सप्तमृदः गायत्र्यादिमिमंत्रैः पंचगव्यंदेवस्य
त्वा मभिषिंचामीतिकुशोदकंनिक्षिप्ययुवासुवासाइतिवस्त्रेणसंवेष्ट्यसहिरण्यानीतिपंचरत्नानिप्र
क्षिप्ययाओषधीरिति [illegible] नाम्नायांतत्रमिति

स्यसिंधुद्वीप आपो नुष्टुप् तामग्निवर्णामित्यस्य हिरण्यगर्भो दुर्गास्त्रिष्टुप् या ओषधीरित्य
स्य भिषगोषधयोनुष्टुप् ओं श्वावती गोमतीरित्यस्य वशिष्ठ उसास्त्रिष्टुप् यद्देवा देव हेडनं यद्दि
व्यं लक्षण्यपुष्ट विश्वे तो रधरित्याप स्तं वपशाखोक्तैरनुवाकैश्च तच्छं योरावृणीमह इति ततो यथा
शक्ति ब्राह्मणान्भोजयेदिति कौस्तुभे बृहस्पति शांतिः अथ रविबलं तत्र त्रिषड्दशमैकादशास्थो
१ रविः शुभः शुभफलप्रदः पंच द्वि सप्तैक नवमः मध्यफलदः स च सकृत्पूजनात् शुभफलप्रदः पू
जनेतु गवादिदानमन्यतमं सुवर्णं तद्गुड दानमित्यादिकं ब्राह्मणे देयं एवं कृते मध्यमफलदोपि
सूर्यः शुभफलप्रदः द्वादशचतुर्थौ द्विरर्च्यौ द्विगुणपूजायोग्यावित्यर्थः अष्टमस्तु त्रिगुणार्चना
त् शुभफलप्रदः अत्रार्चनं तु पूर्वोक्त द्रव्यं त्रिगुणमौलिकं ब्राह्मणे देयं एवं कृते त्वावश्यकेका
लातीतेवज्ञेयमिति दिक् इति रविपूजा मीनगते रवौ तु न दोषः तदुक्तं ज्यौतिषे गोचराष्टकव
र्ग्यां यस्य शुद्धिर्न जायते तदोपनयनं कार्यं चैत्रे मीनगते रवाविति वचनात् अत्र विहित ९
नक्षत्रेषु वेधा [illegible] सवने तथा प्राप्त

अष्टोत्तरशतमश्वत्थसमिधो जुहुयात्तावतीराज्याहुतीः सर्पिश्चलोकप्रसिद्धपापघ्नाहुतीः साज्ययवव्री
हितिलाहुतीश्च ततः स्विष्टकृदादिहोमशेषं परिस्तरणविसर्जनाग्न्यर्चनांतं कुर्यात् ततो बृहस्पतेर्गंधादि
भिः पूर्वोक्तैः फलतांबूलांतैः पूजनं कृत्वा स यजमानो नमस्कुर्यात्ततस्ताम्रपात्रे शुद्धोदकं प्रक्षिप्य तत्रपो
तानि गंधाक्षतपुष्पाणि फलं च प्रक्षिप्यार्घं दद्यात् गंभीरदृढरूपांग देवेज्य सुमते प्रभो नमस्ते वा
क्पते शांत गृहाणार्घं बृहस्पते इति ततो यजमानो बृहस्पतये कृतकर्मार्पणं कुर्यात् भक्त्या यत्ते सुरा
चार्य होमपूजादि सत्कृतात्तत्त्वं गृहाणेशांत्यर्थं बृहस्पते नमो नम इति ततः प्रार्थयेत् जीवो बृहस्प
तिः सूरिराचार्यो गुरुरंगिराः वाचस्पतिर्देवमंत्री शुभं कुर्यात्सदा मम इति ततो विसर्जनं कृत्वाचा
र्यं प्रणम्य सर्वोपचारसंयुक्तां गोयुक्तामिमां तुभ्यमहं संप्रददे इति तां दद्यात् प्रतिमां दद्यादभिषेको
त्तरे वा प्रतिमादाने आचार्यः कुंभोदकेन पुत्रदारसमेतं यजमानमभिषिंचेत् आपो हि ष्ठेति तिसृणामंब
रीषः सिंधुद्वीप आपो गायत्री तत्त्वायामीति तिसृणां शुनःशेपो वरुणस्त्रिष्टुप् स्यादिष्टये तिसृणां
मधुच्छंदाः पवमानः सोमो गायत्री समुद्रज्येष्ठा इति तिसृणां मंत्राणां वसिष्ठ आपस्त्रिष्टुप् इदमापः इति मंत्र

दाः स्मृताः निर्णयसिंधौ याजुषेन दोषः चेद्व्रतापनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा नदोषो यजुषो सो
पपदास्वध्यायनेपि चेति वसंतेतु गलग्रहो न दोषस्तदाह नारदः विनर्त्तुनावसंतेन कृष्णपक्षे गलग्रहे
अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति अपराह्णश्च त्रेधा विभक्त दिनतृतीयांशइत्युक्तं निर्णयसिं
धौ एवं प्रदोषदिनं वर्ज्यं प्रदोषस्वरूपमाह गोभिलः षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रो न नाडिका प्र
पा ५ दोषमिह कुर्वंति तृतीया नवयामिका ज्योतिर्निबंधे व्यासः याचैत्रवैशाखसिता तृतीया माघस्य स
प्तम्यथ फाल्गुनस्य कृष्णतृतीयोपनये प्रशस्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः अत्रापि कृष्णप्रतिपदे
10 यपत् गार्ग्यः अनध्यायेपि कुर्वीत यत्तु नैमित्तिको भवेत् सप्तमी माघशुक्ले तु या तृतीया क्षया तथा
बुधत्रयेदुर्वाराश्च प्रशस्ता नित्यव्रतबंधने इति तत्प्रायश्चित्तार्थोपनयनविषयम् स्वाध्यायविधु
जोयस्ताः कृष्णप्रतिपदादयः प्रायश्चित्तनिमित्ते तु मेखलाबंधने मता इति अथान्यदपि निषे
धकालाः निर्णयसिंधौ गर्गः गृहे रवौ दोरवनि प्रकंपे केतूद्यो ल्कापतनादिदोषे व्रते दहानि
वदंति तद्वज्ञास्त्र [illegible] सार्द्धे दिशां चैव धरा प्रकंपे वज्रप्र

नेचाद्यचूडायांविद्धमृक्षंपरित्यजेदिति अथबाणपंचकं मृत्युर्विवाहे गेहेऽग्निर्मौजीबंधेच रोगकं
गमेचौरंचसेवायांराजाऽख्यंपंचकंत्यजेदिति अत्रापिविशेषस्तदुक्तंगणपतिना रात्रौचौररु
जौजह्याद्दिवसेराजपंचकं संध्ययोरुभयोर्मृत्युंसर्वदावह्निपंचकम् रवौरोगंनृपंमंदेबुधेमृत्युप
रित्यजेत् भौमेतुपावकंचौरंलग्नहीनबलेकिल लग्नेपूर्णबलोपेतेनदोषपंचकस्यचेति तत्रा
पितद्दोषपरिहारार्थावश्यके गोहेमवस्त्रान्नदानानितत्रैव हेमान्नवसनंधेनुंसर्वदोषापनुत्तये
प्रयोगचिंतामणौ अपराह्णेनष्टेचंद्रेऽस्तगेशुक्रेनिरंशेचैवभास्करे कर्तव्यंनोपनयनमनध्याये
गलग्रहेकृष्णपक्षेचतुर्थीचसप्तम्यादिदिनत्रयं त्रयोदशीचतुष्कंच अष्टावेतेगलग्रहाः राजमार्त्त
ण्डः आरंभानेतरंयत्रप्रत्यारंभोनसिद्ध्यति गर्गादिमुनयस्सर्वेतमेवाहुर्गलग्रहं निर्णयसिंधौव
शिष्ठः अनध्यायस्यापूर्वेद्युस्तस्यचैवापरेऽहनि व्रतबन्धंविसर्गंचविहारंनैवकारयेत् ज्योतिर्नि
बंधनेनारदः अष्टकासुचसर्वासुयुगमन्वंतरादिषु अनध्यायंप्रकुर्वीततथाशेषपर्वस्वपि
स्मृत्यर्थसारे सिताजेऽहितयाच आश्विनेद्वादशी [illegible] चतुर्थी [illegible] माघे एतास्सोपप

बृहस्पतिः शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः रूस्मब्वात्यन्निकं विना तथा मिथुनेसंस्थितभानौज्येष्ठमासोदोष
भाक् इति वराहः नजन्मधिष्ण्ये नचजन्ममासे नाकालिके जन्मदिनेविरुध्यात् नज्येष्ठमासे प्रथम
स्यसूनोस्तथा सुतायाअपिमंगलानि राजमार्तण्डः जातंदिनंदूषयतेवशिष्ठश्चगर्गोनियतंदृशा
त्रिः जातस्यपक्षंकिलभागुरिश्चपोषाःप्रशस्ताखलुजन्ममासे जन्ममासेतिथौनैवविपरीतद
लेसति कार्यंमंगलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः जन्ममासनिषेधेपिदिनानिदशवर्जयेत् आ
रभ्यजन्मदिवसंशुभाःस्युस्तिथयोपरे अथमातृरजोदोषमाह निर्णयसिंधौमेधातिथिःचौ
लेचव्रतबंधेचविवाहेयज्ञकर्मणि भार्यारजस्वलायस्यप्रायस्तस्यनशोभनं वधूवरान्यतमयोः
जननीचेद्रजस्वला तस्याःशुद्धेःपरंकार्यंमांगल्यंमनुरब्रवीत् वृद्धमनुः विवाहव्रतचूडासुमा
तायदिरजस्वला तदानमंगलंकार्यंशुद्धौकार्यंशुभेप्सुभिः गर्गः यस्याह्वाहादिमांगल्येमाता
यदिरजस्वला तदानतत्कर्तव्यमायुःक्षयकरंयतः नांदीश्राद्धोत्तरेरजोदोषेतुविशेषोक्तंग ११
णपतिना मातृरजस्वलादोषेनांदीश्राद्धेकृतेतदा ...कृतेतत्रतोलेपोयाकुर्यात्किरग्रहं

पातेथविदारणेच केतोस्तथोल्काशुकणपुष्पातेत्यहंनकुर्याद्व्रतमंगलानि तत्रैवशार्ङ्गधरः उ
ल्कापातेंद्रचापप्रबलघनरजोधूमनिर्घातविद्युद्दृष्टिप्रत्यर्कदोषादिषुसकलबुधैस्त्याज्यमेवैक
रात्रंदुःस्वप्नेदुर्निमित्तेह्यशुभफलदृशेदुर्मनोल्लांतवृद्धौचौलेमौंजीनिबंधेपरिणयनविधौसर्व
हात्याज्यमेव ज्योतिःप्रकाशे अर्वाक्षोडशनाड्यःसंक्रांतेःपुण्यदाःपरतः उपप्लवनव्रतयात्राप न
रिणयनादौविवर्ज्यास्ताइत्यादि अस्यापवादः संबंधतत्त्वे भूकंपादेर्नदोषोस्तिवृद्धिश्राद्धेकृ
तेसतिइति उपनयनविधौघातचंद्रादिदोषोनास्ति निर्णयसिंधौनारदः विवाहेसर्वमां
गल्येचौलादौव्रतबंधने घातचंद्रोनैवचिंत्यइतिपराशरोब्रवीत् ज्योतिर्निबंधे विवाहचौलव्र
तबंधयज्ञेपट्टाभिषेकेचतथैवराज्ञां सीमंतयात्रासुतथैवजातेनचिंतनीयः खलुचंद्रघातः दो
डरानेदेवशिष्टः नैमित्तिकमनध्यायंकृत्स्नंचप्रतिपद्दिनं मेखलाबंधनेशस्तंचौलेवेदव्रतेष्वपि
प्रशस्ताप्रतिपत्कृत्स्नेनपूर्वापरसंयुता एतद्व्यतीतकालस्यात्तस्यवटोरुपनयनविषयंप्रशस्ताप्र
तिपत्कृत्स्नेकदाचित् अशुभेविधौ चंद्रबलसुतैर्न[illegible] इति व्यासोक्तेरित्याहुः

१२ रणीनैवेद्यं ताम आवह इति ताम्बूलं पूगीफलं दक्षिणां नीराजनं पुष्पांजलिं च दत्वा श्रीसूक्तेन
प्रार्थनां कुर्यात् तद्यथा ॐ हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजां चंद्रां हिरण्मयीं लक्ष्मी
जातवेदो म आवह १ ताम्म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीं यस्यां हिरण्यं विंदे
यं गामश्वं पुरुषानहं २ अश्वपूर्वां रथमध्यां हस्तिनादप्रमोदिनीं श्रियं देवीमुपह्वये
१८ श्रीर्मा देवी जुषतां ३ कांसोस्मितां हिरण्यप्राकारामार्द्रां ज्वलंतीं तृप्तां तर्पयंतीं
पद्मेस्थितां पद्मवर्णां तामिहोपह्वये श्रियं ४ चंद्रां प्रभासां यशसा ज्वलंतीं श्रियं लो
मह १ के देवजुष्टामुदारां तां पद्मनेमीं शरणं प्रपद्ये अलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणोमि ५
आदित्यवर्णे तपसोधिजातो वनस्पतिस्तव वृक्षोथ बिल्वः तस्य फलानि तपसा
नुदंतु मायांतरायाश्च बाह्या अलक्ष्मीः ६ उपैतु मां देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह
प्रादुर्भूतोस्मि राष्ट्रेस्मिन् कीर्तिमृद्धिं ददातु मे ७ क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाश
याम्यहं अभूतिमसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ८ गंधद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां क

१२

तथाचकपर्दिकारिकासु सूतकोदक्ययोः शुद्धो गांदद्याद्धोमपूर्वकं प्राप्तेकर्मणि शुद्धिः स्यादि
तरस्मिन्नशुद्धिति अलाभेसुमुहूर्तेस्यज्जोदोषेचसंगते श्रियंसंपूज्यतत्कुर्यात्माणिगृहणमंगले
हैमींमाषमयींपद्मां श्रीसूक्तविधिनार्चयेत् प्रत्यृचंपापसंहृत्वा अभिषेकं समाचरेदिति मात
रजोदोषपरिहारार्थं श्रीप्रीतिः अंश्रीप्रीतिप्रयोगः तत्रादौ त्वादिदेशकालकीर्तनांते मुककुमार
स्यमातृरजोत्थदोषनिवृत्तिपूर्वकउपनयनाधिकारसिद्ध्यर्थंसमात्तपितृकस्यकुमारस्यासुवर्णत
ओमि व ध्यर्थं श्रीप्रीत्यर्थं च शांतिंकरिष्ये इति संकल्प गणेशपूजा स्वस्तिवाचनाचार्यवरण
मिकृत्वा ततः आचार्यः अग्निवरदानामानं प्रतिष्ठाप्य समानाप्रयोगेनकरीत्याकुंभं प्र
तिष्ठाप्यतस्योपरि तंडुलपूर्णपात्रंनिधाय हैमीमाषमितांश्रीप्रतिमांयथाशक्तिनो
पचारैः श्रीसूक्तेनावाह्य संपूज्य स्थापयेत् तद्यथा ॐ नमावदे त्वावाहनं कांसो
स्मितामितिपाद्यं अस्पूर्णामित्यर्घं चंद्रांप्रभाषांचमनीयं मधुपर्कंस्नानं मूध
णंनमनः कामगंधं कदमेनपुष्पं आपस्त्रजंतुधूपं आर्द्रांपुष्करिणींदीपं आर्द्रांपुष्क

१३ लशान्तोयंसमादाययजमानयस्यसदारपुत्रयुक्तस्योपरिपञ्चकषायकुंपावमानीभिः वारुणीभि
श्चश्रीसूक्तेनचाभिषिंचेत् स्नापयेच्च ततोयजमानः पूर्वपूजितांरुक्मीं श्रीप्रतिमांसोपस्करांगो
युतांसदक्षिणां आचार्याययतुभ्यमहं संप्रददेतिदत्वा अग्निंगणेशादींश्चविसृज्ययथाश
क्तिब्राह्मणान्भोजयेत् ततः प्रमादादिकंपठित्वा विष्णुंस्मृत्वाकर्मेश्वरार्पणंकुर्यादिति
श्रीशांतिप्रयोगः आशौचेतु संप्राप्ते संकटेसमनुप्राप्ते सूतकेसमुपागते कूष्मांडीभिर्घृ
तंहुत्वा गांचदद्यात्पयस्विनीं चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् इति कूष्मांडीय
13 देवादेवहेडनमिति ऋचेनाज्यंहुत्वा पयस्विनींगांदद्यादित्यर्थः कूष्मांडीयथा ॐयद्देवादे
वहेडनंदेवासश्चकृमावयं अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुंचत्वंहसः १ यदिदि
वायदिनक्तमेनांसि चकृमावयं वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुंचत्वंहसः २ यदिजा
ग्रद्यदिस्वप्न एनांसि चकृमावयं सूर्योमा तस्मादेनसो विश्वान्मुंचत्वंहसः ३ इ
त्याशौचशांतिः । अथ ... कुंभादिकंचापकृष्यहुत्वा

१३

रीषिणी ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियं ९ मनसः काममाकूतिं वाचस्सत्यमशी
महि पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः १० कर्दमेन प्रजाभूतामयि संभव कर्द
म श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीं ११ आपस्सृजंतु स्निग्धानि चिक्लीत व
स मे गृहे नि च देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले १२ आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं सुवर्णां हेम
मालिनीं सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममावह १३ आर्द्रां पुष्करिणीं यष्टिं पिं
गलां पद्ममालिनीं चंद्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो ममावह १४ तां म आवह जातवेदो
लक्ष्मीमनपगामिनीं यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो दास्योऽश्वान्विंदेयं पुरुषानहं १५
एवं श्रियं संप्रार्थ्य ब्रह्मोपवेशनादि पर्युक्षणांतं कर्म कृत्वा सामान्यप्रयोगोक्तरीत्याग्र
ह होमं समाप्य ततः प्रणवादिकाभिः स्वाहाकारांताभिः पूर्वोक्ताभिः पंचदशाग्भिस्ता
वतीभिः पायसाज्याहुतिभिस्तावतीभिः बिल्वसमिद्भिस्त्रिमध्वक्ताभिस्तावतीभिराज्या
हुतिभिः श्रीं ह्रीं [illegible] ततो आचार्यः श्रीक

१४

केन्योद्वाहस्तुनिर्णय: मुंडनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहेतु मंगलं चौलं मुंडनमेवोक्तं वर्जयेत्
मंडनात्परं मौंजी चोन्मत: कार्या यतो मौंजीन मुंडनं अभिन्नवत्सरे चेत्स्यात्तदहस्त
मे८३
त्रवैर्जयेत् अभेदे तु विनाश: स्यात् न कुर्यादे कमंडपे इति एतच्चोपनयनं शिशो मीतिदि
गर्भिण्यां न कार्यं तदाह बृहस्पति: गर्भिण्यां मातरि शिशो: क्षौरकर्म न कारयेत् व्रताभिषेके
प्येकं स्यात्कालो देवदुनेष्वपि गर्भिण्यामपि पंचमासपर्यंतं न दोष इत्युक्तं दीपिकायां गर्ग्गे
15
ण पंचममासादूर्ध्वं मातुर्गर्भस्य जायते मृत्युरिति अत्र पितुरेव मशौचं स्यात्तदर्थं मातु
रेव चेत्यायुक्तं तत्र सपिंडमोत्तरवार्षिकपि श्राद्धाशौचानिवर्त्य तदन्यंतरे कर्त्तव्योपनयने
विवाहादिहेतुत्वेनात्यावश्यके विनायकशांतिं कृत्वा उपनयनं कार्यं तदाह मेधातिथि: सं
कटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्केन यो गिनाशांति रुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेदिति
विनायकशांतिप्रयोगस्तु शांतिमयूखे तच्चथा कर्त्ता देशकालौ संकीर्त्य विनायको
पसर्गनिवृत्यर्थं करिष्यमाणोपनयनाख्यकर्माधिकारसिद्ध्यर्थं विनायकशांतिं करिष्य इति संक

१८

नांदीश्राद्धं कुर्यात् तथा च निर्णयसिंधौ स्मृत्यंतरे सपिंडीकरणादर्वाग अपकृष्यकृतान्यपि
पुनरप्यपकृष्यं नैकस्योत्तरनिषेधनादिति एकोदरप्रसूतानां भिन्नोदरप्रसूतानां सं
स्कारे विशेषमाह ज्योतिर्निबंधे वृद्धमनुः एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियो न स
मानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते इति मदनरत्ने वसिष्ठः द्विशोभनं त्वेकगृहेपि
नेष्टं शुभं तु पश्चान्नवभिर्दिनैस्तु आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारे थवाचार्यविभेदतो
वा एकोदरप्रसूतानां नाग्निकार्यत्रयं भवेत् भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपोऽब्रवीत्।
निर्णयसिंधौ गार्ग्यः एकस्मिन्वासरे श्राद्धं कुर्याद्यमलजातयोः क्षौरं चैव विवाहं च
मौंजीबंधनमेव च यमलयोस्तु विशेषः मदनकारिकायां एकस्मिन्वत्सरे चैव वासरे मं
डपे तथा कर्तव्यं मंगलं स्वसृभ्रात्रोर्यमलजातयोरिति ज्योतिर्निबंधे कात्यायनः कु
लेऽऋतुत्रयादर्वाक् मुंडनादपि मुंडनं प्रवेशान्निर्गमे नेष्टे न कुर्यान्मंगलत्रयं कुर्वंति मुन
यः केचित् अन्यस्मिन्वत्सरे लघु लघुवा गुरुवा कार्यं प्राप्तं नैमित्तकं च यत् पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः

१५ ग्गुलं च क्षिपेत् या ओषधी रिति सर्वौषधीः ओषधयस्स मिति यवान् कांडात्कांडादि
दिति दूर्वा अश्वत्थेव इति पंचपल्लवान् स्योनापृथिवीत्यनेन उद्धृतासिवराहेण कृष्णे
न शतबाहुना मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतमित्यनेन पंचमृदः क्षिपेत् याः
फलिनीरिति फलं सहिरण्यानि इति पंचरत्नानि हिरण्यरूप इति हिरण्यं युवासुवासा
15 इत्यनेन रक्तवस्त्रेण सूत्रेण च वेष्टयेत् पूर्णा दर्वीति धान्यपूर्णपात्रं कलशोपरि नि
दध्यात् अत्र च वरुणावाहनपूजने अपि केचिदाहुः ततः कलशे सर्वे समुद्रा इति
गंगाद्यावाहनं ततः कुम्भाभिमंत्रणं कलशस्य मुखे विष्णुः कंठे रुद्रः समाश्रितः मू
ले तस्य स्थितो ब्रह्मा मध्ये मातृगणाः स्मृताः कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपा वसुंध
रा ऋग्वेदोथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यथर्वणः अंगैश्च सहितास्सर्वे कलशं तु समाश्रिताः
इति ततः कुंभप्रार्थना देवदानवसंवादे मथ्यमाने महोदधौ उत्पन्नोसि तदा कुम्भ वि
धृतो विष्णुना स्वयं त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः त्वयि तिष्ठंति भूतानि त्वयि

२५

ततः पुण्याहवाचनादिनांदीश्राद्धांतं यथोक्तं कुर्यात् अपरेऽह्न्याहवाचनं नेच्छंति अथैतस्य
कर्तुमशक्तश्चेत् आचार्यं ऋत्विक्चतुष्टयं वा वृणुयात् ऋत्विजो न संतीति केचित् तदाचा
र्यमेव वक्ष्यमाणाभिषेकं कुर्यात् यजमानः प्रतिमास्वक्षतपुंजेषु वा शिवं पार्वतीं
गणेशं वासुदेवम् केतुं अर्कं भौमम् शुक्रं गुरुं बुधं शनिं चंद्रं राहुं स्कंदं कृष्णं
आवाह्य पूजयेत् ततोऽऽचार्यः पंचवर्णचूर्णैः पूर्वादिचतुर्दिक्षु चत्वारि मुख्यस्य वे
द्यां चैकं मिलित्वा स्वस्तिपंचकमालिख्य मध्यस्वस्तिकोपरि धान्यकुडुहं रक्तं वर्म प्राचीन
ग्रीवम् कुडुलोम संस्थाप्य तस्योपरि श्रीपर्णीपीठं संस्थाप्य सितेन वाससा संछादयेत्
एतद्रुद्रासनमिति चतुर्षु स्वस्तिकेषु पूर्वादिदिक्षु चत्वारोपिऋत्विजः कलशान् स्था
पयेयुः आचार्यो वा तत्रायं प्रकारः महीद्यौः पृथिवी चन इति भूमिं स्पृशन् संप्राप्य ने २
ओषधयस्समिति यवान् क्षिप्त्वा आकलशेष्विति तेषु कलशं संस्थाप्य इमं मे गंगे इति
तीर्थोदकेनापूर्य गंधद्वारामिति चंदनाद्युपस्क्रियाकृत्वा सकलस्योर्ध्वगमने चंदनादिनागंधान्कु

१५ कविधिना कुंडे स्थंडिले वाग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रादेशमात्रं समिद्द्वयमादायाग्निर् होमे देवतापरिग्रहार्थ
मन्वाध्यानं करिष्य इति संकल्प्य चक्षुषी आज्येनेत्यंतमुक्त्वा अत्र प्रधानं सिनं संमितं शांतं
कटं कटं कूष्मांड राजपुत्र सेनाः प्रधानदेवताः एकैकया सर्वाहुत्याय च्छेषेण स्विष्टकृतमि
त्यास्मुक्त्वाग्न्यावाद्ध्यानं अपराकं ततः तु पंचैवाहुतयस्तत्पते न्वाध्याने होमद्रव्ये च तथैवा
नुसंधेयं ततः परिसमूहनादि चरुश्रवणांतं कृत्वा गोघृतेन लोलीकृतेन गौरसर्षप
१६ कल्केनोद्वर्तितां सर्वौषधिचूर्णैः कस्तूरिकागरुचंदनादिभि र्विलिप्य शिरस्
यजमानमाचार्यो भद्रासने उपवेशयेत् ततो यजमानः स्वस्तिवाचनं कुर्यात् अनंतरं
रूपगुणशालिनीभिः सुवासिनीभि र्नीराजनं कारयेत् ततो भद्रासनात् पूर्वदिश्यवस्थि
तं कलशमादायाभिषिंचेदाचार्यः मंत्रश्च सहस्राक्षं शतधारं ऋषिभिः पावनं कृतं
तेन त्वामभिषिंचामि पावमान्यः पुनंतु ते ततो दक्षिणदेशावस्थितं कलशमादाय मंत्रं
ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः भगमिंद्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुरित्यने
नाभिषिंचेत् तत [illegible] गंपं सोमं ते वक्र १५

प्राणाः प्रतिष्ठिताः शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा
स्सपैतृकाः त्वयि तिष्ठंति सर्वेपि यतः कामफलप्रदाः त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्
भवसान्निध्यं कुरु देवेश प्रसन्नो भव सर्वदेति ततश्च द्विज आनो भद्राइतिशांतिसूक्तं पठेयुरि
ति केचित् आ नो भद्रेति शांतिसूक्तस्य राहुगणो विश्वेदेवास्त्रिष्टुप् आद्याः पंच सप्तमी जग
त्यो षष्ठी विराट् शेषास्त्रिष्टुभः शांतिसूक्तजपे विनियोगः आ नो भद्राः शन्नो वातः पव
मानमित्यादि कोवोनस्मिन्नेव समये आचार्यो भद्रासनस्योत्तरतः ईशान्यां वा वस्त्राच्छादितपी
ठादौ विनायकप्रतिमां मंडिकाप्रतिमां चात्मनुसारणपूर्वकं प्रतिष्ठाप्य षोडशोपचारैः
पूजयेदिति निबंधकृतः तत्र विनायकमंत्रः गणानां त्वेति गृत्समदो गणपतिर्गायत्री
गणपत्यावाहने विनियोगः ॐ गणानां त्वा तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुंडाय धीमहि तन
नो दंती प्रचोदयात् इति गौर्यास्तु गौरीर्मिमाय दीर्घतमा उमा जगती गौर्यावाहने वि
नियोगः गौरीर्मिमाय सुभगायै विद्महे काममालिन्यै धीमहि तन्नो गौरी प्रचोदया
दिति अत्र मिताक्षराया चतुर्हस्तोपयुक्तः शिवः शुक्रविद्यातिनाम्भरोमदो आचार्योजिह्वा

१७ नाय स्वाहा ॐ शालाय स्वाहा ॐ कटंकटाय स्वाहा ॐ कूष्माण्डाय० ॐ राजपुत्राय इति अथाचार्यो
गन्धार्चनाद्याज्यभागान्तं कृत्वा वरुणं मितादिभ्य राजपुत्रान्तेभ्य जुहुयात् यजमानस्तु पूर्ववत् त्यजेत् आ
चार्यः स्विष्टकृदादि प्रणीताविमोकान्तं कर्मशेषं समापयेत् यजमानस्त्वभिषेकशालाया
मिन्द्रादिदशलोकपालेभ्यो नाम्नादिषु विदिक्षु च बलीन् दद्यात् एतानि अग्निस्थापनवरु
होमदिक्पालबलिदानानि मितासरायामनुरुध्योक्तानि ततो मिताय राघबलिर्नमेति
पायसेन माषभक्तेन वा मितादिभ्यो बलिं दत्वा विनायकाम्बिकयोरयतसं कृत्वैव हृतं तंडु
लानां माषेन तिलपिष्टेन वा मिश्रौदनं मत्स्यमांसं पक्वमपक्वं च गौडीपैष्टीमाध्वी त्रि
विधां सुरांच आम्लराद्यमांसस्थाने सलवणं दुग्धं पवित्रं गुडं सुगंधिद्रव्यं मूलकपू
रिकाः अपूपाः उडेरक स्रजः दध्यन्नं पायसं गुडमिश्रं तंडुलादिपिष्टं मोदकांश्च पात्रे
संस्थाप्य तत्पुरुषाय विद्महे इति मंत्रेण विनायकाय सुभगायै विद्महे इति मंत्रेण
चाम्बिकायै निवेदयेत् अथाचार्यो नूतनशूर्पे सर्वमुपहारशेषं संस्थाप्य चतुष्पदं गत्वा

१७

मूर्द्धनि ललाटे केशयोरक्ष्णोश्रवसोर्धूं तु नेत्रदेति ततउदकुंदेशावस्थितकलशमादाय प्र
श्रीकेस्त्रिभिर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत् ब्रह्मत्याराशरेणाप्यभिहितं ओं उक्तः राजतैद्धेपायनं स्नानं सह
स्रोक्ष्म नवि स्नातं तेन त्वांशतधारेण शतधारेण पावमान्यः पुनंतु मां शक्रादिदशादिक्
पालाः ब्रह्मेशाः केशवादयः आपस्ते घ्नंतु दौर्भाग्यं शांतिं यच्छंतु सर्वदा अभिषेकान्त्राप
श्चोपध्नयः संतु दुर्मित्रास्तस्मै संतु योस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः समुद्रागिरयोनद्योऽनु
नयश्च पतिव्रताः दौर्भाग्यं घ्नंतु ते सर्वे शांतिं यच्छंतु सर्वदा पादगुल्फोरुजंघादौ नितंबो
दरनाभिषु स्तनोरुबाहुहस्ताग्रग्रीवाक्षसांघ्रिसंधिषु नासाललाटकर्णाक्षिकेशांतेषु
चयास्थितं तदापो घ्नंतु दौर्भाग्यं शांतिं यच्छंतु सर्वदा इत्येतेरित्यभिषिंचेदिति केचित्
चतुर्थकलशाभिषेचनं रावैमे पठनीयाः अथाचार्यो यजमानस्य पश्चिमतस्तिष्ठन्
सव्यपाणिगृहीतकुशान्तर्हितयजमानशिरसि ओं देवस्य त्वेशसार्वपंते तुभ्यं
हुयात् ॐ त्रिनायस्वाहा यजमानोऽभितात् नमकेतिस्वजादित्यैवसर्वजापि ॐ सन्नि

१८ ततो दूर्वासर्षपपुष्पाणां पूर्वोक्तविनायकमंत्रेण विनायकाय पुष्पांजलिं दद्यात् ग्रंथि
कामे तन्मंत्रेण नैवेद्यं दद्यात् ततो विनायकमंत्रं विकाचोपतिष्ठेत् मंत्रस्तु रूपं दे
हि यशो देहि भगं भगवति देहि मे पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान्कामांश्च देहि मे अस्मिं
जं भगवन्देहि मे इत्यस्य विनायकमुपतिष्ठेत् अनंतरं यजमानः प्राङ्मुखोपविष्टः
12 उदङ्मुखानाचार्यादीन्पूजयित्वा वाचार्याय वासोयुग्मरूप्यं शक्तिमप्यन्नं यथा
शक्ति दक्षिणां दद्यात् ततउत्तिष्ठ ब्राह्मणस्पते इत्यनेन यांतुदेवगणा इत्यनेन वि
नायकमंत्रं विकाचोपस्थाप्य विसृज्य प्रतिमादि सर्वं सामग्रीमाचार्याय दद्यात् ततो
यथाशक्ति भूयसीं दक्षिणां दीनानाथेभ्यो दत्वा यथाशक्ति विनायकप्रीत्यर्थं वि
काप्रीत्यर्थं च ब्राह्मणान्भोजयित्वा संकल्प्य वाचयस्व स्वस्त्येत्यायुक्त्वा न्यूनातिरि
क्तं सर्वं संपूर्णमस्त्विति तान्संप्रार्थ्य तैरनुज्ञातः सुहृद्युतो भुंजीत इति शांतिमयूखोक्त

१२

ततो गोमयेनोपलिप्य कुशानास्तीर्य तन्मध्ये श्रीअङ्कुरबंसं स्थापयेत् यजमानस्त्वेतैर्मन्त्रैर्बलिं द
द्यात् बलिग्रहणं त्विमं देवा आदित्या वसवस्साध्या मरुतोऽश्विनौ रुद्राः सुपर्णा पन्नगा
ग्रहाः असुरा यातुधानाश्च पिशाचा मातरो रगाः शाकिन्यो यक्षवेतालाः योगिन्यः पू
तनाः शिवाः जंभकाः सिद्धगंधर्वा नागा विद्याधरा नगाः दिक्पालाः लोकपालाश्च
ये च विघ्नविनायकाः जगतां शांतिकर्त्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः मा विघ्नं मा च मे पापं
मा संतु परिपंथिनः सौम्या भवंतु तृप्ताश्च भूतप्रेताः सुखावहाः इति देवादित्यवसुम
रुदश्वि रुद्रसुपर्णपन्नगग्रहासुरयातुधानपिशाचमातृरगशाकिनीयक्षवेतालयोगि
नीपूतनाशिवजंभकसिद्धगंधर्वनागविद्याधरनगदिक्पाललोकपालविघ्नविना
यकजगच्छांतिकर्तृब्रह्मादिमहर्षिबलिं नयेते नमः इदं न मेति त्यागः ततः शिरसा
भूमिं नत्वा पुष्पयुतमर्घ्यं नत्वा मुरुनायेति जंभेरा विनायकाय सुभगाय इत्यंबिकायै च दद्यात्

१२ दृष्टार्थत्वात् नैषां वाध्ययनेनाधिकारात् । प्रव्रजितवन्ध्यज्येष्ठभ्रातृभावे विकारः । असंस्कृ
तास्तु संस्कार्याः भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैरिति याज्ञवल्क्योक्तेः नेनेदमविभक्तपरं पूर्वं तु
विभक्तपरमिति गुरुलक्षणं याज्ञवल्क्यः स गुरुः स यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रय
च्छतीति मनुः निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि संभावयति चान्नेन स विप्रो
गुरुरुच्यते विप्रपदं पित्रोपलक्षणं अतश्चैवंविधः पितैव न गुरुरिति गम्यते इति अथ
संस्कारलोपे निर्णयसिंधौ शौनकः आरभ्याधानमाचौलात् कालातीतेषु कर्मणां आ
हृत्याज्यं तु संस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमं एतेष्वेकैकलोपे तु पादकृच्छ्रं समाचरेत् चूडा
या अर्द्धकृच्छ्रं स्यादापदि त्वेवमीरितं अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत् कारिका
यां तु प्रायश्चित्ते कृते पश्चाद्धुतान्तमपि कर्म च कार्यमित्येके आचार्या नेत्यन्ये तु वि
पश्चित इति त्रिकांडमंडने तु कालातीतेषु कार्येषु प्रागुक्तस्थलपरेषु च कालातीतानि

प्रयोगचिंतामणौ प्रयोगपारिजाते एवं सम्यग्विचार्यैव काले निर्दोषतां गते दैवज्ञं सम्यगभ्य
र्च्य पुरः कनकभूषणैः वस्त्रगोभूमिधान्यैर्यथाशक्ति नवंचयेत्. तत्रादौ आचार्यलक्षणं
शौनकः कुमारस्योपनयनेश्रुताभिजनवृत्तवान् तपस्वी धूतनिःशेषपाप्मा कुर्यात्द्वि
जोत्तमः इति आपस्तंबः तमसो वा एष तमः प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति तस्मिन्न
भिजनविद्यासमुदेतं समाहितं कर्त्तारमीप्सेदिति मदनपारिजाते याज्ञवल्क्यः उपनीय
ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः इति मनुः उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः सक
ल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते उपनयने चाधिकारिणः निर्णयसिंधौ माधवीये
वृद्धमनुनोक्ताः पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः उपायनेधिकारी स्यात्
पूर्वाभावे परः परः प्रयोगरत्ने पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता तदभावे पितुर्भ्रा
ता तदभावेपि सोदरः द्विजेति विशेषणं वक्ष्यति यदि तेषां प्रयोजितिरव उपनयनस्य

पारिजातादयः तन्न काम्यचारादेः प्रागुपनयनाद् गुज्ञातत्वेन दोषाप्रसक्तौ प्रायश्चित्ताप्रवृत्तेः तथा सा
वित्री तत्पतेद् गिंतं पवित्राणि च संस्मरेत् साहस्रं द्वादशाख्यं च सावित्रीं प्रजपेद्बुधः इति पारिजाते व
चनात् आचार्यद्वादशाधिकं सहस्रं गायत्रीं जपेत् अथ कुमारस्य पितेति नांदीश्राद्धं पिता कुर्यात् सुतसं
स्कारकर्मणीति छंदोगपरिशिष्टे गणेशादिक्रियमाणानां मातृभ्यः पूजनं सकृत् सकृदेव गवेद्धाद्धमा

अथ कुमारस्य पिता मातृपूजापूर्वं आभ्युदयिकं श्राद्धं विधाय कर्मांगत्वेन ब्राह्मणा
नयं भोजयित्वा कुमारान् वा भोजयित्वा कुमारं च भोजयित्वा

20

दौर्जन्यगादिति स्मृत्यंतरे अथोपनयनदिनात्प्राक् नांदीश्राद्धकरणे दिनसंख्यामाह निर्णयसिं
धौ शौनकः विंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दशवासरान् त्रिषट् चूडोपनयने नांदीश्राद्धं विधीयते शातदारं भाषा
वेलमंतराभावेपि ज्ञेयं प्रयोगचिंतामणौ तु उपनयनदिनात् पूर्वेद्युः आभ्युदयिकश्राद्धमुक्तं तथा
परिधानार्थं शुक्लवस्त्रं प्रावरणार्थं ... कौपीनं तद्बंधनसूत्रं उपवीतं दंडं केशबंधितं

कृत्वैव बिदध्यादुत्तराणितु इति प्रयोगचिंतामणौ अपरार्केप्येवं गर्भाधानादिसंस्का
रलोपे एकैकस्य पादकृच्छ्रंचूडायास्त्वर्द्धकृच्छ्रं इत्येवं प्रायश्चित्तं कृत्वा कालातीतानिकुर्या
त् वा न वेत्युक्तं प्राक् यदा त्रिकांडमण्डनमतादानवस्थपकं करणं तदा तंत्रेण सर्वेषां नांदीश्राद्धं
कुर्यात् न वेति नांदीश्राद्धंतु वा कुर्यान्न वा कुर्याद्विचक्षणः एतदेव महावाहो कुलध
र्मीनपेक्षत इति प्रयोगरत्नोदाहृतवचनात् गणेशः क्रियमाणानामिति वचनात्
एवं चौलस्योपनीत्यां सहानुष्ठाने उपनीतिदिन एव तदनुष्ठानं सहत्वस्यादिव
सैकत्वेन संनिकृष्टत्वादिति पितृचरणास्तथा आचार्यकुमाराभ्यामुपनेतत्वोपने
यत्वाधिकारसिद्ध्यर्थं प्रत्येकं कृच्छ्रत्रयमाचरितव्यं कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन्कृच्छ्रा
श्चवटुश्चरेत् इति प्रयोगपारि [illegible] दिनिमित्तमिति

२१ पात्नुपनयनं भवत्येव रात्रेरुपोपनिषदि भगादिज्येष्ठांतवर्जं तु स्तदिनं वर्षादौ त्रिरात्रमनध्याय
इति वेदभाष्य उक्तेः रात्रं प्रातस्तनिते सायंस्तनिते उदिते वचरुं श्रपयित्वा सायंसंध्योत्तरं
होमं कुर्यात् नसंध्यागर्जितेकाले नवच्छूत्यातदूषिते ब्रह्मौदनं पचेदग्नौ पक्वं चेन्नानिव
र्तते नृसिंहप्रसादेन ब्रह्मौदनं पचेदग्नौ पक्वमन्नं न दुष्यति इति संग्रहोक्तेरिति प्रयोगर
त्नेमहेश्वरः [illegible] अत्र शांतिरप्युक्ता ब्रह्मौदनविधेः पूर्वं प्रदोषे गर्जितं यदि तदा विघ्नकरं ज्ञे
७ यं वेदोऽध्ययनस्य तु तस्य शांतिप्रकारं तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः प्रधानं पायसं साज्यं द्र
व्यं शांतिजयो भवेत् सूक्तं बृहस्पते विद्वान् पठेत् प्रज्ञाविवृद्धये गायत्री चैव मंत्रः स्यात् प्रा
यश्चित्तं तु सर्पिषा धेनुं सवत्सकां दद्यात् आचार्याय पयस्विनीं ब्राह्मणान् भोजयेत्
पश्चात् ततो ब्रह्मौदनं चरेत् [illegible] गोऽप्यस्य शिरसो

कमंडलुं भिक्षापात्रमित्येतान् संभारान् संभृत्य स्वस्तिवाचनं नांदीश्राद्धं गृहयज्ञं च कुर्यात् तदाह
शौनकः पूर्वेद्युरेव सकलान् संभारांश्च यथोचितान् संभृत्याभ्युदयश्राद्धमपि कुर्यात्स्वयं विधि
अपिशब्देन गृहयज्ञोपि समुच्चीयते इति पारिजातादयः तथा चाश्वलायनः कृत्वाभ्युदयिकं श्रा
द्धं मातॄर्वा स्वकुलदेवताः मंडपाद्यं चैवं कृत्वा भोजयेद्बहु द्विजान्स्वयं अथापरेद्युरभ्यज्य कुमारं
भोजयेत्ततः इति तत उग्रहमखबलिपूजनादि मंडपप्रतिष्ठांते कुमारं भोजयेत् प्रागेवं तदह
र्भोजयंति इति मदनपारिजाते गोभिलोक्तेः निर्णयसिंधावप्येवं हेमाद्रौ यज्ञपार्श्वः अष्ट
कं भोजयेत्त्रीन्वा तस्य संस्कारसिद्धये अष्टकवर्गैः सह कुमारभोजनं बालैरेव सहेत्यत्र
देशाचारतो व्यवस्था ज्ञेया लल्लः व्रतेह्नि पूर्वसंध्यायां वारिदो यदि गर्जति तद्दिने स्यादन
ध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेत् ज्योतिर्निबंधे नांदीश्राद्धं कृतं चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः
तदोपनयनं कार्यं वेदारंभं न कारयेत् एतद्द्वयं चानंतर्ये तद्दिने वेदारंभाभावात् अतस्त

२२ र्थं बहिःशालायां वेद्यां तस्यां शुद्धायां भूमौ त्रिभिर्दर्भैः परिसमूह्य गोमयोदकेनोपलेपनं विधाय
स्रुवेण त्रिरुल्लेखनं क्रमेणानामिकांगुष्ठाभ्यां पांसूनुद्धृत्योदकेनाभ्युक्षणं कृत्वा कांस्य
पात्रेणाग्निमादाय शांडिल्यगोत्रसमुद्भवनामाग्नेऽहागच्छेह तिष्ठेत्यात्माभिमुखं स्थापयेत् व्रत
३२ देशे समुद्भव इति गृह्यपरिशिष्टात् लौकिके लोकसामान्येति तत्रैवोक्तेः ततः स्वाचांतमिति तत

ततः अग्नेः पश्चात् प्राङ्मुख उपविश्य प्राणायामं कृत्वा संकल्पं कुर्यात् अद्येत्यादि देशका
लकीर्त्तनांते ऽमुकगोत्रोऽमुकशर्माहं अमुकस्य कुमारस्य बीजगर्भदुरितक्षयपूर्वकद्विजत्वप्राप्ति
कामनया उपनयनकर्माहं करिष्ये इति संकल्प्य ततः स्वाचांतं पुष्पमालादिभिरलंकृतं च
कुमारमाचार्य्यसमीपमानयति ततः आचार्य्यः आनीतं कुमारं अग्नेः पश्चात्स्वस्य दक्षिणतो दङ्मुख उप

ल्लादर्शं कुमारमभिवादयित्वा अकमारोप्य येन यज्ञोपवीतेनादि पंचवर्षीय शाखाभेदात् गृह्णीयात् कु
त स्नानमलंकुर्यात् ... बाचवेदयेति कारिकावचनात्

वपनं स्नानमेव च एवंभूतं कुमारं तन्नवस्थाप्यांतिके तत इति कारिकायामुक्तोः अलंकृत
कुमारं कुशलीकृतशिरसमिति सूत्रकारोक्तेश्च कुशलीकरणं वपनमिति वृत्तिः मदनपारि
जाते शौनकः कुशलीकृतशिरसं कृतशिरोवपनं आश्वलायनः वपेद्गुरुवत्ः केशान्
मात्रा सहैकभोजनं चौलांग स्थापिते द्वे च शिखे द्वे वापि वापयेत् एकेशेच कुमारस्य हि त्वे

कुमारस्य वपनं कारयित्वा आचार्यं वृणुयात् ततः आचार्यो बर्हिशालायां पंचभूसं
स्कारान्कृत्वा लौकिकाग्निं प्रतिष्ठापयेत्

ॐ मध्यमस्थितो भिति आचार्यलक्षणं प्रागुक्तं ततश्चाचार्य इति आचार्यः कुर्यात्त्रिमेखलां वे
दिं सर्वतो द्वादशांगुलां मित्याश्वलायनवचनात् समेखलां द्वादशांगुलां सर्वतस्त्वव समुप
नयन वेदारंभ समावर्तनाख्य कर्मत्रय विहितं वेदिकात्रयं कृत्वा [illegible]दंतरोत्तरक्रमेण प्रतिक

मतममतमेवास्मिंस्तद्दधामीति तन्त्रे वोक्तेरिति अथार्य इति अथैनं वासः परिदधापयति ये

ततअग्नेः पश्चात्प्राङ्मुखउपविश्य प्राणायामं कृत्वा संकल्पं कुर्यात् अद्येत्यादि देशका
२३ लकीर्तनान्तेऽमुकगोत्रोऽमुकशर्माहं ममुकस्य कुमारस्य बीजगर्भदुरितक्षयपूर्वकद्विज
त्वप्राप्तिकामनयाउपनयकर्माहं करिष्य इति संकल्प्य ततः स्वाचान्तं पुष्पमालादिभि
रलंकृतमस्तु माचार्य्यसमीपमानयेति ततआचार्य्यः आनीतं कुमारमग्नेः पश्चात्स्व
स्य दक्षिणतोऽरङ्मुखउपवेशयेत्॥ ॥ ९ नेष्टायेति मन्त्रेण इति पारस्कारगृह्यो
क्तेः कीदृशं वास इत्याकांक्षायामाह मनुः वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि यैश्चेति आनुपूर्व्ये
ण मदनपारिजाते गौतमः वासांसि शाणक्षौमचीरकुतपाः सर्वेषां कार्पासं वाविकृतमिति चीरं वल्क
लं डः वसिष्ठः शुक्लमहतं वासो ब्राह्मणस्य मांजिष्ठं क्षत्रियस्य पीतं कौशेयं वैश्यस्येति कौशे २३

तथा चाश्वलायनः आसीनस्यांतिकस्नातं कुमारमुपवेशयेत् पितुश्च प्राङ्मुखस्येह प्रत्यङ्मुख
मलंकृतं धृतांजलीकुमारोऽस्मौ सुवर्णफलसंयुतं मुहूर्तोर्कोदयपर्यंतमासंवीक्ष्यपरस्परं आय
तु ब्रह्मतु चासौ तु मुहूर्ते पितुरंजलौ दत्वा फलमसौ तस्याभिवाद्यात्पादयोः शिरः शिरः स्पृष्ट्वा पिता
तस्य स्वांके तमुपवेशयेत् ये यज्ञेन पठेत्स्वकं माचार्योक्तासशैस्य हेति अलंकृतमानयंति पश्चा
दग्नेरुत्तरस्यामित्युक्ति पाठ स्कारस्तु सोऽन्के: ततः आचार्य इति ततस्तं दक्षिणतः प्रत्यङ्मुखोदङ्मु
खो वा उपवेशयेत् अथाचमननिमित्तानि मदनपारिजाते हारीतः स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे
मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवताभिजंतुकामश्चाचमेत् अथाद्विराचमननिमित्तानि याज्ञवल्क्यः स्ना
त्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्यापसर्पणे आचांतः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय चेति पूर्वेणासंबंधः
ब्रह्मचर्यमागामित्याह ब्रह्मचैव ब्रह्मचारी ब्रह्मणो बालानं परिददातीति वेदब्राह्मणोक्तेः नमाहेति त
माचार्यः मारगवकं [illegible] वर्षमावीति ब्रह्मचारी [illegible] यमेवास्मिंस्तद्दधात्यथोऽग्न्याधेयं वाय

24

ततआचार्यइतितनःमेखलांबध्नीयाद्पंडनुक्रमितिपारस्कारगृह्योक्तेःमेखलामौंजीमनुः मौं
जीत्रिवृत्समाश्लक्ष्णाकार्याविप्रस्यमेखला क्षत्रियस्यतुमौर्वीज्यावैश्यस्यशाणतांतवी मुंजाभावे
तुकर्तव्याकुशाश्मंतकवल्वजैःत्रिवृताग्रंथिनैकेनत्रिभिःपंचभिरेववा इतिमौर्वीमुर्वीतिजनी
तन्मयीज्याधनुर्गुणः अत्रचत्रिवृत्त्वंनास्तिज्यात्वविनाशप्रसंगात् मुंजाद्यभावेवर्णक्रमेण
कुशाद्याग्राह्याः अश्मंतकाश्वत्थंतृणंतथावल्वजमपिग्रंथिभेदस्तुमुख्यासुगौणासुचेतिमद
नपारिजातात् अत्रप्रवरसंख्यानियमइतिवृत्तिः पारिजातेआश्वलायनःवेदत्रयेणावृ
तोहमितिमन्येतसद्विजः तद्र्यंयपस्तदंगानितद्गृहस्यानिसंस्मरेदितितेनमेखलांत्रिवृतांकृ
त्वानाभिदेशेग्रंथित्रयंकृत्वाचतुःसरहस्यांगसहितवेदत्रयेणावृतोहर्षितिमन्येतातिमहद्वाः
इदमत्रयद्यपितेषांमेखलामौंजी [illegible] और्वीवैश्यस्येति और्वीआवि २४

वंपद्वाविशेषः अहतंप्राह प्रचेताः ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितं अहतं तद्विजानीयात्स
र्वकर्मसु पावनमिति परिधानं भवेदस्य वाससौ वाहतेन तु भवेत्साम्बरं वासः कृष्णाजिनमथा
ब्रह्मचर्यमागामिति ब्रूहि कुमारं प्रति वदत्याचार्यः ब्रह्मचर्यमागामित्याचार्यं प्रति वदति
ब्रह्मचर्यसानीति ब्रूहि कुमारं प्रति वदत्याचार्यः ब्रह्मचर्यसानीति कुमारो वदत्याचार्यं प्रति
अथाचार्यो माणवकं अहतं वासः परिधापयति येनेंद्रायेत्यंगिरा ऋषिः बृहस्पतिर्देव
ता बृहतीछंदः वासः परिधाने विनियोगः ॐ येनेंद्राय बृहस्पतिर्वासः पर्यदधादमृतं तेन
॥ त्वा परिदधाम्यायुषे दीर्घायुत्वाय बलाय वर्चसे इति मंत्रेण ततः आचार्यः माणवकस्य क
टिप्रदेशे मेखलायां बध्नीयात् ॥ ॥ ॥ पित्रेति कौपीनं लक्ष्मलं तु निर्लंबसंधो विधानं
मालायां हस्तमात्रा कलभमात्राद्ध्यात्कौपीनं कानि ... हस्तमात्रा दीर्घं ... मलविस्तनमित्यर्थः।

वीतं स्यात्तन्त्रे कार्यं परिष्यते तथाप्यदेशे च नाभ्यांच धृतं यद्दृष्टं तेकटिं तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलंबं न चोच्छ्रि
तं ऊर्ध्ववृतलक्षणमाह संग्राहकारः करेण दक्षिणेनोर्ध्वं गतेन त्रिगुणीकृतं वलितं मानवे सूत्रं सव्यं स्यादूर्ध्ववृ
तं स्मृतं ऊर्ध्वंगतेन दक्षिणेन करेण वद्वलितं तदूर्ध्ववृतमित्यर्थः उक्तोपवीताभावे देवलः कार्पासक्षौमगोवा
लशणवल्कतृणोद्भवः सदासंभवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः क्षुमा अतसी वल्कं वतं तु तत्वक्संभवतः सर्वे
विभक्तिकत्वलसिद्धमुख्यासंभव इत्यर्थः तथाम्बुचोदशे शुचिः सूत्रं संहतांगुलिमूलके आवर्त्यषण्णवत्या स

॥ ततोपवीतं परिधापयति॥

त्रिगुणीकृत्य यत्नतः अब्लिंगकैस्त्रिभिः सम्यक् प्राक्षाल्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् सप्रदक्षिणमावृत्य सावित्र्या त्रिगु
णीकृतं ततः प्रदक्षिणावर्त्तं समं स्यान्नवसूत्रकं त्रिरावेष्ट्य दृढं बध्वा ब्रह्मविष्णीश्वरान्नमेदिति अन्यत्र तु अं
गुष्ठस्यैव प्रविप्राणां क्षत्रियाणां तु मध्यमे वैश्यानामंगुष्ठीमूले त्रिविधं सूत्रलक्षणं षण्णवत्यग्रजातीनां चतुर
शीतिर्वा कुजे पंचसप्तति वैश्यानां संख्येयमुपवीतके ... कुर्वीत सूत्रेण नवतंतवः

८८ मंत्रुभिक्तना यमः एतासामप्यभावे तु कुशाश्मंतवल्वजैरिति आचार्यः त्रिवृता मेखला कार्या त्रिवारं स्या
त्समावृता सकृद्यथा स्यास्त्रिभिः कार्या पंचवा सप्तवा पुनरिति जयंतस्तु त्रिवृता ग्रंथिनैकेन त्रिभिः पंचभिरेव वे
यथाप्रवरग्रंथियुताम् इयंदुरुक्तमिति वामदेव ऋषिर्मेखला देवता त्रिष्टुप्छंदः मेखलाबं
धने विनियोगः ॐ इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनती म आगात् प्राणापानाभ्यां
बलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयं इति मंत्रं पठति युवासुवासा इति विश्वामित्र ऋषि
र्यूपो देवता त्रिष्टुप्छंदः परिधाने विनियोगः ॐ युवा सुवासाः परिवीत आगात् स श्रेयान् भ
वति जायमानः तं धीरासः कवय उन्नयंति साध्यो मनसा देवयंतः इति क्षौमीमेखलाबंधने त
तो गायत्र्या मालव कस्य शिखां बध्नाति॥ ॥ ८ त्रिविक्रमोत्क्रामानप्रयोगचिंतामणौ तुक्रमः॥ ॥
तनोपवीतमिति यज्ञोपवीतमाह मनुः कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् शणसूत्रमयं राज्ञो वै
श्यस्याविकसूत्रकं मदनपारिजाते वृद्धगार्ग्यः पारशिष्टे त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तंतुत्रयमधोवृतं त्रिवृतं चोप

मितिमंत्रं वान्वयित्वा न दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य योपवीतं परिधापयेदिति भद्रः यद्यपि यज्ञस्य परमात्मनः उपसमी
पवीतं विविधमागतं जीवस्वरूपं प्रतिमुंचमोन्वयेत्येवमर्थेन ब्रह्मोपनिषत्प्रकरणे पाठितस्यास्य मंत्रस्य ब्रह्मपरत्वं
तथापि प्रसिद्धयज्ञोपवीतपरत्वस्यापि संभवात्तद्विनियोग इति पाद्विजानाद्यः ॐ यज्ञोपवीतं परमं पवित्रमि
२६ यज्ञोपवीतमिति परमेष्ठी ऋषिर्लिंगोक्ता देवता त्रिष्टुप्छंदः यज्ञोपवीतपरिधाने विनियोगः ॐ यज्ञो
पवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुंच शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः
इति पठित्वा दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य वामस्कंधे विनियोगः ॥
तियज्ञो वै पवित्रपतिः स्वयं पवित्रा देवेनं पवित्रवंतां करोति प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तादिति प्रजापतिर्वै देवेभ्यो
देवयानैः प्रजापतिं करोत्यायुष्यमग्र्यं प्रतिमुंच शुभ्रमिति ब्रह्म वै ब्रह्मण्यायुष्यं तं करोत्यायुर्वै परमं काममायु
रेवतेन स्पृशेति यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेज इति यज्ञार्थे वपवित्रमात्मा वै वर्णं तेजसा चैव वीर्यं सहस्रसाविप्रति
रंत आयुरिति वेदग्रामसराकृः यज्ञोपवीतधारणानंतरं द्विराचमनम् अथाजिनमाह मनुः कार्ष्णरौरववा २६

देवतास्तत्र वक्ष्यामि आनुपूर्वेण ये स्मृताः ॐकारः प्रथमस्तंतु द्वितीयस्त्वाग्निदैवतः तृतीयो नागदैवत्यश्च
तुर्थः सोमदैवतः पंचमः पितृदैवत्यः षष्ठश्चैव प्रजापतिः सप्तमो वायुदैवत्यरष्टमोयमदैवतः नवमस्सर्व
दैवत्यरित्येवं तंतवनवः द्विगुणं वात्रिगुणं वाप्येकग्रंथिमितं विदुः केनवोत्पादितं सूत्रं केन वात्रिगुणीकृतं केन
वास्यकृतो ग्रंथिः केन मंत्रेण मंत्रितं ब्रह्मणोत्पादितं सूत्रं विष्णुना त्रिगुणीकृतं रुद्रेण तु कृतो ग्रंथिः सावित्र्या
च्चाभिमंत्रितं स्तनादूर्ध्वमधो नाभेन कर्तव्यं कथंचन स्तनादूर्ध्वं श्रियं हंति नाभ्यधस्तात्तपःक्षयः गोभिर्वाल्प
वित्रेण धार्यमाणेन निश्चयः तस्य शौतीह पापानि श्रियागात्रेषु तिष्ठति भृगुः वामावर्तं वलितं त्रिगुणं कृत्वा
द्दक्षिणवर्तं वलितं त्रिगुणं कार्यस एकतंतुः एवं त्रितंतुकमित्यर्थः निर्णयसिंधौ वशिष्ठः नाभेरूर्ध्वमनायु
ष्यमधो नाभेस्तपःक्षयः तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः पारिजाते देवलः उपवीतं वटोरेकं द्वे तथेत
रयोः स्मृतेः यज्ञोपवीतमिति [illegible] तत्रैवोक्तेः यज्ञोपवीतपरिधानं यज्ञोपवीतमितिपा
रसंस्कारगृह्योक्तेः मंत्रलिंगात्कुमारस्यैव ततः श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं द्विजत्वसिद्ध्यर्थं च यज्ञोपवीत

शुक्लं अजिनं धारयेद्द्विजश्चतुर्विंशाब्दषोडशेषु प्रतिप्रयोगचिंतामणौ प्रयोगरत्ने उक्तं अथाजिनं प्रथमुपनीतमित्रस्य च सु
रतिपारस्कारगृह्योक्तेः तत आचार्य इति दंडानलाह मदनपारिजाते मनुः ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वटखा
दिरौ पैलवौदुंबरौ वैश्यो दंडानर्हंति धर्मतः तथा केशांतिको ब्राह्मणस्य दंडः कार्यः प्रमाणतः ललाटसंमितो
म्यायुष्यं ब्रह्मणो ब्रह्मवर्चसाय इत्यनेन मंत्रेण प्रतिगृह्णाति तत आचार्यः स्वस्यांजलिना जलमादाय
तेन जलेन माणवकस्यांजलिं पूरयित्वा आपो हेति मंत्रं पठति आपोहिष्ठेत्यादीनां सिंधुद्वीप ऋषिः आ
पो देवता गायत्री छंदः उदकासेचने वि॰ ॐ आपो हिष्ठा मयोभुवस्तान ऊर्जे दधातन महे रणाय चक्ष
से यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः उशतीरिव मातरः तस्मा अरं गमाम वः यस्य क्षयाय जिन्व
थ आपो जनयथा च न इति मार्जेति ॥
राज्ञां तथा नासांतिको विशः ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः
तिलषामभावि निर्णयसिंधौ गौतमः यज्ञियावा सर्वेषामिह्वं ललाटनासाप्रमाणमिति अजिनं सर्वं देवस्यमैत्री

स्तानिचकर्माणि ब्रह्मचारिणः निर्णयसिंधौ आश्वलायनः अहतेनवाससासंवीतमैणेयेन वाजिनेन ब्राह्मणं

रौरवेणक्षत्रियमाजेनवैश्यमिति यद्यप्यैणेयशब्देनमृगीचर्मैवोच्यते एणीविंदुरहितामृगीतिप्रयोगाच्चिंतामणौ

पारिजाते तस्याः संबंध्यैणेयं ऐण्यापजिनिपाणिनिस्मृतेः ऐणेयमेण्याश्चर्मायमेणस्यैणमुभेत्रिष्वित्यमरकोशा

ततोद्विराचम्य अपकृष्णाजिनंमाणवकः स्वयमेवपरिधत्ते आचार्योवापरिधापयति मित्रस्यचक्षुरिति

मंत्रस्यप्रजापतिऋषिर्गायत्रीछंदः सर्वादेवताकृष्णाजिनपरिधानेविनियोगः ॐमित्रस्यचक्षुर्वरुणंच

लीयस्तेजोयशस्वीस्थविरंछंसमिद्धं अनाहमस्यंवसनंजरिष्णुपरिदंवाज्यजिनंदधेयं ततआचार्योमा

णवकायदंडंददाति योमेदण्डइतिमंत्रेण योमेदंडइतिप्रजापतिऋषिर्देडोदेवतात्रिष्टुप्छंदः दंडग्र

हणेविनियोगः ॐयोमेदंडपरापतद्वैहायसोधिभूम्यांतमहंपुनरादद्य

स्तथापिकृष्णरुरुवस्त्रान्यजिनानीतिशंखोक्तेः सर्वेषांवारोरवमितिधमोक्तेश्च मृगचर्मणासहविकल्पो

ज्ञेयः वस्त्राजिनयोस्तुविकल्पः कार्यासंवाविकृतमितिगौतमोक्तेः तन्मानंतुच्छगुल्फतुवाह्लौमंयद्वासस्याच्चतरं

लिं पूरयित्वापो हिष्ठेति तिसृभिरिति पारस्कारगृह्योक्तेः एवमंजलिं पूरयित्वा सूर्याभिमुखमवक्षारयतीत्य॰
र्थः कर्मसाक्षिणमादित्यं तर्पयेत्तं यथोक्तवत् सर्वत्र नानां पतयेस्सूर्याधिपतिरीश्वरः कालकर्मगुणानां चत
स्मात्तं तर्पयेदिति प्रयोगचिंतामणौ पारिजाते ततः माणवकं रिति सूर्योपस्थानमाह कारिकायां आचार्यो
ततः माणवकः सूर्यमुदीक्षते तच्चक्षुरिति दध्यंगाथर्वण ऋषिः पुरोस्मिक छंदः सूर्यो देवता सू [illegible]
र्योदीक्षणे विनियोगः ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः
२९ शतं शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमदीनस्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात् ॐ॥
मम व्रतेते हृदयमिति प्रजापतिऋषिर्बृहस्पतिर्देवता बृहती छंदः हृदयालंभने विनियोगः मम व्रते ते
हृदयं दधामि मम चित्तमनुचित्तं ते अस्तु मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यं
ततः आचार्यो माणवकस्य हस्तं गृहीत्वा को नामासीत्याह एवमाचार्येण पृष्टः कुमारः अमुकशर्माहं
देवसवितरित्युत्कारं विमोक्षयेत् ततः आचार्यः वटुना सह निष्क्रम्य मंत्रं पठित्वा ततो ग्रामानां पतये रुद्रातिरवयेव २८

दंडइतिस्मृतः सावित्रीमेखलामाहुस्तस्मात्सर्वाणि धारयेदिति गृह्यपरिशिष्टोक्तेः दंडंप्रयच्छतितंप्रतिगृह्णा
तियोमेदंडइतिपारस्करोक्तेः ततआचार्यशिष्यांजलिपूरणमाह प्रयोगपारिजाते आश्वलायनः पुनश्चिव
सिद्वयेतस्यसावित्रीग्रहणे गुरुः अभिमंत्र्ययथावारिसिंचत्येवतदंजलौ एवंत्रिवारंशिष्यस्यहस्तंगृह्णातिवै
म्यायुषेब्रह्मणेब्रह्मवर्चसाय इत्यनेनमंत्रेणप्रतिगृह्णाति ततआचार्यः स्वस्यांजलिनाजलमादा
यतेनजलेनमाणवकस्यांजलिंपूरयित्वाआपोहिष्ठेतिमंत्रंपठति आपोहिष्ठेत्यादीनांसिंधुद्वीपऋ
षिः आपोदेवतागायत्रीछंदः उदकासेचनेवि० ॐआपोहिष्ठामयोभुवस्तानऊर्जेदधातनः म
हेरणायचक्षसेयोवःशिवतमोरसस्तस्यभाजयतेहनः उशतीरिवमातरः तस्माअरंगमामवः
यस्यक्षयायजिन्वथ आपोजनयथाचनइतिमार्जनम्॥ ॥
गुरुरितिकारिकायां ब्रह्मचारिणआचार्यः पूरयेदद्भिरंजलिं आचार्यस्यांजलिंचान्यः पूरयेद्वैततोगुरुः ततस्
त्रिगुणेनीत्यस्यानिनीयांजलिमंजलौ अववक्षारयतीत्यर्थः स्वेनपूरितंदंजलिमिति अथास्याद्भिरंजलिनांज

भ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्या इति तत्रैवोक्तेः को ह वै
प्रजापतिः प्रजापतय एवैनं तत्परिददाति न ब्रह्मचारी म्रियते नास्य ब्रह्मचारी संम्रियते य एवं विद्वानुपनयते
ततः पुनराचार्यो माणवकं पृच्छति कस्य ब्रह्मचार्यसि भवान् इति माणवकेनोच्यमाने आचार्यो
माणवकं वदति इंद्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तव अमुकशर्मन् कर्कादिभिर्ह
२१ स्तग्रहणं नाविहितं अथैनं माणवकं भूतेभ्यो परिददामि देवाय त्वा परिददाम्यद्भ्यः ओषधीभ्यः
परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः
परिददाम्यरिष्ट्या इत्यनेन मंत्रेण॥
तमाह देवाय त्वा सवित्रे परिददामीति सविता ह वा इदं यथा प्रजाभ्यः प्रसवति तत्तत्कुर्वंति स यदाह त्वा नाकु
र्यात्तत्तन्मन्येताहमिदं करोमीति मे सविता मे सावादिष्येत तन्मन्येत यद्वै कल्याणं तदस्मै सविता प्रसव
ते य एवं विद्वानुपनयते तमाह बृहस्पतये त्वा परिददामीति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मण एवैनं तत्परिद २९

दुमिति पारिजाते वचनात् व्रतपतये आदित्याय वर्द्धयामीति मनसा स्मरन् एवं रविमीक्षयेत् अथैनं सूर्यमु
दीक्षयति तच्चक्षुरिति मंत्रेणेति पारस्कारगृह्योक्तेः अथास्य हृदयालंभनमाह मम व्रते तेति अस्योपर्यंसयोः
स्वस्य पाणी दत्त्वा हृदयं स्पृशेदिति कारिकावचनात् सूत्रेपि हृदयदेशस्यांगुलिपाणिमुपदधाति मम
व्रते मनस्त्वमिति अथास्य दक्षिणांसमभिधि हृदयमालभते तव मम व्रते ते हृदयं दधामीति पारस्कारगृह्यो
क्तेः तत आचार्य इति तं पृच्छति कोनामासीति प्रजापतिर्वै कोनाम प्राजापत्यमेवैनं कृत्वा बंधुमंतमुपनयती
ति वेदब्राह्मणोक्तेः प्रयोगरत्ने नामगोत्रकारकायां देवस्य त्वेति गृहीत्वा पाणिं सांगुष्ठमस्य च असौ स्थानेस्य ना
मस्यादेवमुत्तयोरपि अत्राभिवादनीयकं नामशर्मांतं ग्राह्यमिति भट्टाः इदं च हस्तग्रहणं शिष्यत्वसि
द्ध्यर्थमिति भट्टाः ततः पुनराचार्य इत्येनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति भवत इत्युच्यमान इंद्रस्य ब्रह्मचार्यस्य
ग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासावितिपारस्कारगृह्योक्तेः अथैनं भूतेभ्यः परिददा
ति प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि द्यावापृथिवी

श्चात्प्रणिताविश्रामासनहृयं आत्मासनं वटोरासनं आकाशवत्प्रणीतापूर्णं वारुणमुदं चसममंतरिक्ष
स्थमुदकेनपूरयित्वाग्रमीनिधायाभिमृश्य प्रणीतोत्तरतोऽग्नेः स्थापनं ईशानादिबर्हिषांप्रदक्षिणम
ग्नेः परिस्तरणं अर्थवत्पात्रासादनं तत्र पवित्रच्छेदनानि त्रीणि पवित्रे द्वे प्रोक्षणीपात्रं वारणं आज्यस्था
ली चरुस्थाल्यत्र क्वचित् संमार्गकुशास्त्रयः समिधस्तिस्रः प्रादेशमात्रः पालाश्यः स्रुवः खादिरः आ
३० ज्यंगव्यं व्रीहितंडुलाश्चरुस्थालीप्रक्षेपपूर्णपात्रं दक्षिणावरो वा वरशब्देनात्र यथाशक्तिगोनिष्क्रयं च
पवित्रच्छेदनैः पवित्रकरणं प्रोक्षणीपात्रे प्रणीतोदकमासिच्य पवित्राग्राभ्यामुत्पवनं प्रोक्षणीनां सव्य
हस्तकरणं दक्षिणेनोद्दिंगनं प्रणीतोदकेन प्रोक्षणीनां प्रोक्षणं ततोयथस्थादितपात्राणामेकैकस्य प्रो
क्षणं प्रोक्षण्युदकेन असंचरे प्रोक्षणीनां निधानं प्रणीताग्न्योर्मध्यमसंचरं आज्यस्थाल्यामाज्यनिर्वा
पः चरुस्थालीप्रक्षेपचरुस्थाल्यां प्रणीतोदकमासिच्य तंडुलप्रक्षेपः आज्याधिश्रयणं चरुप्रक्षेपब्रह्म
णा चरोरधिश्रयणं स्वयमेव आज्यस्थोत्तरतश्चरुः पर्यग्निकरणमुभयोः ईषत् स्रुवः प्रतपनं संमा । ३०

दामीति न ब्रह्मचारी भ्रियते नाब्रह्मचारी संप्रियते यमेनविद्वानुपनयते इति वेद ब्राह्मणोक्तेः अथकुमार
इतिप्रदक्षिणमग्निं परिसोमाविशति उत्तरतोग्नेरिति पारस्कार गृह्योक्तेः ततोब्रह्मोपवेशनादीनि तत्राचार्य
अथकुमारः अग्निंप्रदक्षिणीकृत्याचार्यस्योत्तरत उपविशति ततआचार्योदेवताभिध्यानंकरो
ति उपनयनकर्मणाहंयक्ष्येतत्रप्रजापतिमिंद्रमग्निंसोममग्निंवायुंसूर्यमग्नीवरुणमग्नीवरु
णंसवितारं विष्णुंविश्वान्मरुतः स्वर्कान् वरुणंप्रजापतिमग्निंस्विष्टिकृतंचाज्येनाहंयक्ष्ये ततोब्र
ह्मोपवेशनादिचरुपर्युक्षणांतकर्मकुर्यात् ब्रह्मणन्वारब्धः स्रुवेणाज्यमादायजुहोति ॐप्र
जापतयेस्वाहा इदंप्रजापतये इंद्रायस्वाहा इदमिंद्राय अग्नयेस्वाहा इदमग्नये सोमायस्वा
हा इदंसोमाय अथकल्पशाप्रतिष्ठाप्रजाच व्याहृतीनांप्रजापतिऋषिः गायत्र्युष्णिगनुष्टु
छंदांसि अग्निवायुसूर्यो देवता होमेविनियोगः ॐभूः स्वाहा

अग्नेर्दक्षिणतोब्रह्मासनास्तरणं तत्रब्रह्मोपवेशनं उत्तरतः ब्रह्मचरणंउत्तरतः प्रणीतासनद्वयं तस

षेचनंततीर्थंजुहोतिनःस्वाहा प्रक्षालीशेषेण प्रदक्षिणं पवित्रयोः प्रणीतासु निधानमित्यग्निसंस्कारः ब्रह्मणा
न्वारब्धइति कारिकायामपि अन्वारब्धेगुरुः कुर्यादाघारांतमतःपरं अत्राज्यभागौनेष्टौचतुर्थमितिय
येन्नेशनभितिवामदेवऋषिः वरुणःसविताविष्णुर्विश्वेमरुतःस्वर्कादेवतात्रिष्टुप्छंदः सर्वप्राय
श्चित्तहोमेविनियोगः ॐयेतेशतंवरुणंयेसहस्त्रंयज्ञियाः पाशाविततामहांतस्तेभिर्नोअद्यस
वितोतविष्णुर्विश्वेमुंचंतुमरुतःस्वर्कायस्वाहा इदंवरुणायसवित्रेविष्णवेविश्वेभ्योदेवेभ्योमरु
3) द्भ्यःस्वर्केभ्यः ॐउदुत्तममितिशुनःशेपऋषिर्वरुणोदेवतात्रिष्टुप्छंदः होमेविनियोगः इदंवरु
णायादितये ॐप्रजापतयेस्वाहा ॐउदुत्तमंवरुणपाशमस्मदवाधमंविमध्यमंश्रथायअथा
वयमादित्यव्रतेतवानागसोदितयेस्यामस्वाहा इदंवरुणायादितये ॐप्रजापतयेस्वाहा इदंप्र
जापतये ॐअग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहा इदमग्नयेस्विष्टकृतेनतः संस्रवप्राशनंपूर्णपात्रंब्रह्मणेदद्या

लतइति लघुकारिकायां आघारौनासिकेज्ञेये आज्यभागौतुचक्षुषी वक्त्रंचाष्टर्चःकुक्षौतुकटिर्व्याहृति

ॐनं अग्नेरग्रं मूलैर्मूलं मध्यैर्मध्यं प्रणीतोदकेन प्रोक्षणं पुनः प्रतपनं दक्षिणतो धोमुखनिधानम्
आज्योद्वासनं चरोरुद्वासनम् आज्योत्पवनं अवेक्षणं अपद्रव्यनिरसनं उपयमनकुशाग्रहणं तिष्ठ
मग्नमन्त्रे ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय त्वन्नो अग्न इति वामदेवऋषिः अग्नि
वरुणौ देवते त्रिष्टुप्छंदः होमे विनियोगः ॐ त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेडो अवयासिसिष्ठाः यजि
ष्ठो वन्हितमः सोशुचानो विश्वान्द्वेषांसि प्रमुमुग्ध्यस्मत् स्वाहा इदमग्निवरुणाभ्यां ॐ स त्वन्नो अग्नेव
मो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ अवयक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृडीकं सुहवो न एधि स्वाहा
इदमग्निवरुणाभ्यां ॐ अयाश्चाग्न इति वामदेवऋषिः अग्निर्देवता त्रिष्टुप्छंदः होमे विनियोगः रु
ॐ अयाश्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्वमया असि अयानो यज्ञं वहास्यानो धेहि भेषजं स्वाहा इद म्नि
तः समिधादानं एषो हि देवः प्रदिशोनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अंतः स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्ज
नास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॐ समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिं आस्मिन्हव्या जुहोतन सुसमिद्धाय शोचि

चं। अथ छ समिधमाधेह्यापोशानेतीति पारस्कारगृह्योक्तेः तमाहापोशानेत्यापो वा इदं सर्वमाप्नुवंस्तदेनमाह सर्वं
माप्नोहीत्यापो वा अन्नाद्यमेवास्मिंतद्दधात्यापो अन्नाद्यं वा अमृतममृतमेवास्मिंतद्दधाति तमाह कर्म कुर्वन्नि
ति वीर्यं वै कर्म वीर्येण वा अन्नमद्यते कर्म वा अन्नाद्यमन्नाद्यमेवास्मिंतद्दधात्यथो अन्नाद्यं वा अमृतममृतं
वास्मिंस्तद्दधाति तमाह दिवामासुषुप्सीरिति मृत्युर्वै स्वप्नस्तस्मान्नमपबाधते मृत्युर्ह वै स्वप्नस्तस्माद्याम्रि
यते तमाह दीर्घस्वप्नमस्वाप्सीरिति दिवा वा अन्नाद्यममृतमेवास्मिंस्तद्दधात्यथो अन्नाद्यं वा अमृतम
32 मृतमेवास्मिंस्तद्दधाति तमाह वाचं यच्छेति वाग्वा अन्नाद्यमन्नाद्यमेवास्मिंस्तद्दधात्येतानि वै पंचवा॥
ग्निपुरा सावित्र्यनुवाचनादाचार्यो ब्रह्मचारिणि दधातीति वेदब्राह्मणोक्तेः समिधक्षेपणं त्वग्रे वक्ष्यते
उत्तरतोऽग्नेरिति ततः अग्निमुत्तरतः प्रत्यङ्मुखो बटुः दक्षिणं जानुं भूतले निधाय पाणिभ्यां सव्यदक्षि
णश्रोत्रे संस्पृश्य व्यस्तपाणिराचार्यस्य दक्षिणं पादं स्वदक्षिणहस्तेन सव्यं च सव्यहस्तेन जानुप्रभृति पादपर्यंतं

स्पृष्ट्वा अमुकगोत्रोऽमुकशर्माहं भो अभिवादये इति शिरोवनतिपूर्वकमभिवाद्याचार्येण युष्मान् भवसौ ३२

भिः स्मृता शीर्षं ह स्तौ च पादौ च पच वरुणं कं स्मृतं प्रजापतिः स्विष्टकृतं अग्निर्हि परिकीर्तितइति ॐ अग्नये स्वाहा

इत्यग्निः सर्वा देवताः सोऽरव्यं करोत्य सौ प्रीणाति ॐ भूः स्वाहेति भूमिर्वै ऊर्ध्वं नरिक्षं ऊर्ध्वा दीस्तेन प्रीणाति ॐ भुवः स्वाहेति

ततआचार्यो ब्रह्मचारिणे सखं शास्ति ब्रह्मचार्यसीति वदत्याचार्यः भवामीति ब्रह्मचारी वदति आपोऽश

नीति वदत्याचार्यः आशानीति ब्रह्मचारी वदति कर्मकुरुचा आचार्यो ब्रूयात् करवाणीति ब्रह्मचारी

ब्रूयात् मादिवासुषुपथाः नस्वप्नि वाचंयच्छेत्याचार्यः यक्षामि समिधमाधेहि आदधामि अथानंत

रमाचार्यो ब्रह्मचारिणे सावित्रीं ददाति उत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय गुरुसमीक्षमाणाया

समीक्षिताय ॐकारस्य ब्रह्मा ऋषिः परमात्मा देवता गायत्री छंदः गायत्र्या जपे विनियोगः प्रणवव्या

हृतिपूर्वकं गायत्रीं पठेत्॥ ॥६ भुवनानां पतयइत्यद्भुतं तेन प्रीणाति ॐ स्वः स्वाहे स्यं पांवा एष द्रमं लोकं ज

नयतु तेन सोमपाः प्रीणाति ॐ भूर्भुवः स्वाः स्वाहा पभिः सूर्यज्योतिष्मं तं करोति यजमानो वच्यत इति वद ब्राह्म

लोकेः ततआचार्यो ब्रह्मचारिणेऽन्ति प्राशनात यं न सख्छ शास्ति ब्रह्मचार्यस्यापोऽशान कर्म कुरु मादिवासुषुप्थ्यवा

स्सा पाणिप्रदेशमाछाद्य पाणिभ्यांपरिगृह्यच सावित्रीस्वयमाचार्यः पूर्वपक्षस्तथैवतेन शिष्यंचवाचयेत्
त्पश्चादुच्चार्यार्द्धर्चेवंशः स्वयम् तथैववाचयेत्शिष्यमथोत्कासकलांस्त्वयम् पूर्वंतथैवशिष्यंच वाचये
दित्ययंक्रमइति वृत्तावपि स्वयंपादंपादं उक्त्वातेनवाचयतीति भट्टाअप्येवं तेनसार्वांगायत्रीमुक्त्वा वा
चनं चिंत्यं सूत्रे यथाशक्तिवाचयीतेति यदिब्रह्मचारीपादंपादं अर्द्धर्चेशः सर्वांवावाचयितुंनशक्नोति
तदायथाशक्तिवाचयीतीतेतिवृत्तिः साचसावित्री ॐभूर्भुवस्स्वः पूर्वांतु सावित्रींवाचयेदथ पादंपादं
32 चसावित्र्याः स्वयमुक्त्वाचवाचयेदितिकारिकावाचनात् प्रणवव्याहृतिपूर्वकमुच्चार्य तत्रप्रणवस्यब्र
ह्माऋषिःपरमात्मादेवतादेवीगायत्रीछंदः समस्तव्याहृतिनांप्रजापतिऋषिः प्रजापतिर्देवताबृहती
छंदः गायत्र्याविश्वामित्रःसविता गायत्रीतिभट्टाः प्रयोगपारिजातेप्येवं केचित्तुसमस्तव्याहृतिमंत्रेपि
अग्निवायुसूर्यादीनांदेवतात्वमित्याहुस्तन्न तासांव्यस्तव्याहृतिपरत्वात् तेनायंजात्वाच्योपसंगृह्येत न
त्यादिप्रणवव्याहृतिपूर्वकगायत्र्युपदेशः उत्तरतोग्नेः कार्यइतिभट्टाः निर्णयसिंधौ पित्रुत्तरणाअप्सु ३३

म्यदेवदत्तां३ इतिप्रयुक्ताशीर्वादोभवेत् तथाचशौनकः भूतलेदक्षिणंजानुंपातयित्वाभिवादयन् गुर्वंसमुच्चार्यततोनामाहमस्मिभो इतिचोक्त्वागुरोः पादौपाणिभ्यामपिसंस्पृशेत् सव्यंसव्येनचरणंदक्षिणेनतुदक्षिणं जानुप्रभृतिपादांतमहंभोअभिवादयेइति अयंनोपिब्रह्मचारीदक्षिणंजानुंपातयित्वा सत्युक्तेनविधिनाअभिवादनीयंचनामोक्त्वाआचार्यस्यपादावुपसंगृह्यादिति ततः अधीहिभोसावित्रीभोअनुब्रूहीतिवटुर्वदेत् अधीहिस्मरेदित्यर्थः ततस्तंडुलपूर्णपात्रेगायत्रींलिखित्वाचार्यप्राप्तंततःवामपाणिमधः कृत्वादक्षिणंचोपरिसन्मुखीकृत्यपाणिपृष्ठमंगुलीश्चांगुष्ठौचतुष्टीकृत्यकृतंब्रह्मांजलिंदक्षिणांकेनिक्षिप्याचार्यागिकआसीनेनिभद्गाः अथाचार्यस्तत्परिहितवाससादतदंजलिमाच्छादयेत् तदुक्तंगृह्येतस्यवाससापाणिभ्यांचपाणीसंगृह्णाति प्रावरणस्यानित्यत्वात्परिहितेनवाससेतिवृत्तिः ततआचार्यःआच्छादितंतदंजलिंपाणिभ्यांपरिगृह्यप्रणवव्याहृतिपूर्वकंसावित्रींप्रथमंपादशःस्वयमुक्त्वातथैववाचयेत् ततोऽर्धर्चशः ततःसर्वांतथाचशौनकः अथाचार्योपिशिष्यस्यपाणीतद्गतवा

त्वथजान्वाच्यदक्षिणंपादंवाचार्यस्योपगृह्यचेति कात्यायनशांख्यायनादिभिरुक्तंतु तच्छाखीयपरं ते
नाग्नेःपश्चिमतएवगायत्र्युपदेशः तथाचाश्वलायन पुरतःपितुरासीनोब्रह्मचारीकुशासने गाय
त्रीमनुगृह्णीयादुपांशुप्रत्यगाननःपूर्ववदुपविश्यासावन्वाच्यजानुदक्षिणंफलाक्षतसुवर्णंचगुर
वेतंनिवेदयेत् अधीहीत्यादिकंमंत्रमुच्चार्यचयथाविधि नमस्कुर्याद्गुरोःपादौधृत्वाहस्तद्वयेनच ब्रा
ह्मणोथभवानीहगुरोहेतेप्रसादतः गायत्रीमानब्रूहि मुदात्मासर्वदास्मिहि संगृह्यपाणीपाणिभ्यां
34 स्वस्यचब्रह्मचारिणः वाससाच्छादितंकृत्वागायत्रीमनुवादयेत् उच्चार्यप्रणवंचादौभूर्भुवःस्वस्ततः
परं पादमर्द्धमर्चंचैनंयथाशक्तिचवाचयेदिति मदनपारिजाते तु यथासमयंचगायत्रीमुपदिशेत्
तांचप्रणवव्याहृतिपूर्वकं पच्छोर्द्धर्चशस्ततःसर्वामिति गायत्रीछंदस्कांवेदमातरंस्वयंदैवतांमहा
व्याहृतिपूर्वकं ब्राह्मणायब्रह्मचारिणेक्षत्रियायत्रिष्टुप्छंदस्कांबृहस्पतिदृष्टांसवितृदैवतांदेव
सवितुरित्यादिकांवाजपयेद्विनियुक्तं वैश्यायप्रजापतिदृष्टांजगतीछंदस्कांसवितृदेवतांरुक्मपाश ३५

त्तरेणाग्निमुपविशतः प्राङ्मुख आचार्यः प्रत्यङ्मुख इतरोऽधीहि भो इति सांख्यानसूत्रोक्तेर्यद्यपि कात्याय
नेनाथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायेत्युक्त्वा दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके इति विक
ल्प उक्तस्तथापि कातीनामिव सः बह्वृचानामुत्तर एव वेदे मादित्युक्तः वस्तुतस्तु अथास्यायांजलिं कृ
त्वा हृदये प्रणिधायन्त्व मपि मे धां मयीत्याद्यैः षड्भिर्मंत्रैर्विभागसं उपतिष्ठेदकुरूरप्यग्नेः पश्चिमभूतले
आसीनः प्राङ्मुखः शिष्यः प्राचार्याभिमुखोऽभवेदिति प्रयोगपारिजाते शौनकवचनाद्यद्यग्नेः पश्चि
मयथोपविशत्याचार्यस्तस्याभिमुखीभूतो ब्रह्मचारी दक्षिणजानुं पातयित्वेत्यादि जपंतालिखनाञ्च
पश्चिमत एव गायत्र्युपदेशः एवं चरहे स्वीभ्यासमित्युपस्थाय जान्वाच्योपसंगृह्य इत्यादि सूत्रं
षड्भिरुपस्थाय दक्षिणं जान्वाच्यं विधिवदुपसंगृह्याचार्यं ब्रूयादिति लिखनंच संगच्छते नहि
यत्र क्वचिद्दक्षिणं जान्वाच्येत्येवं संभवति तेन क्रियाद्वयस्योपस्थानं तर्ये गौकदेशत्वावगमादुत्त
रतोऽगत्वैवायं वमनुक्तेः पश्चिमत एवोपदेशः कारिकायामपि एवमेव रमज्याग्निमुपस्थाय मपि

३५ हें न्स्या द्वादशमासाः संवत्सरस्यास्येनातिसृत्तांश्वा नरनुब्रूयाश्रीएय हानिनिरात्रीरात्रयस्त्री णिसायानिनि
स्रउषास्ता द्वादशसंपद्यंते द्वादशमासः संवत्सरः संवत्सरे ऐवेनं प्रजापतिसंवत्सरस्यास्मे सवाएषसा
वित्र्यथालोकानांप्रतिपदेश्वाश्च देवानां तामातिष्ठन्ननुब्रूयाश्च देवानां तां न तिष्ठन्नो वज्ररासी नो ब्रजत्स
ह उपस्तीर्योप स्तं कृत्वा प्राङासीनं प्रत्यङासीना न्वीयाश्चाय प्राङ्प्रजापतिर्स्तं प्रत्यङ्श्चो देवा अन्वायंता
आचार्योब्रह्मचारिणः प्रजापतिरायतनादेवेनं न तद्नव्याहरे तिर्यन्केनगर्भआगच्छेद्हिंसिष्यतीति त
स्मात्प्राङासीनाः प्रतीचीनांयेवासीनायान्वाह प्राङ्प्राणः प्राणमेवास्मिन्दधाति नांत्रिरेवाक्त्वोर
नुब्रूयात् यः प्राणाः प्राणे व्यानोपानस्तानेवास्मिन्दधाति तमकृत्तमस्वोन्तमोन्वाहे कोहि प्राणपा
नएवास्मिन्दधानीति वेदब्राह्मणोक्तेः आचार दीपे प्रातस्तिष्ठन्नुत्तानपाणिर्मध्यन्हे सायान्हे चासी
नस्तिर्यक्पाणिः प्राग्उदकाग्रमुखविषयेभ्योमनः संहृत्यप्रुचिर्मौन्यव्यग्रोनिर्विलोमन्त्रार्थमनुदधाः
नः शक्त्याजयेत् मंत्रार्थश्च अरवंडं कर संब्रह्मकथ स्मरणः तथापिसवितुः प्रसवितुः माययाजगजन्मा ३५

प्रमोचनेउषासंभरणेविनियुक्तं विश्वारूपाणिप्रतिमुंचनइतिनाम्नाचंब्रूयात् सर्वेषांवाब्राह्मणक्षत्रिय
विशांगायत्रीमेवब्रूयात् गायत्रीछंदस्कीसावित्रीउत्कर्षलक्षणं आहशातातपः तत्सवितुर्वरेण्यमितिसा
वित्रीब्राह्मणस्यदेवसवितुरितिराजन्यस्यविश्वारूपाणीतिवैश्यस्येति कात्यायनोपि सावित्र्याब्राह्मणमुप
नयेत् त्रिष्टुभाराजन्यंजगत्यावैश्यंसर्वेषांसावित्रीति आहलौगाक्षिः ॐभूर्भुवःस्वरित्युक्त्वातत्सवितुरि
तिसावित्रीत्रिरन्वाहपच्छोर्द्धर्चशः सर्वमंततइति अथास्यैसावित्रीमन्वाहोत्तरतोग्नेः प्रत्यङ्मुखायोप
विष्टायोपसन्नायसमीक्षमाणायसमीक्षितायदक्षिणतस्तिष्ठतआसीनायवैकेपच्छोर्द्धर्चशःसर्वांच
तृतीयेनसहानुवर्तयन्संवत्सरेषण्मासेचतुर्विंशत्यहेद्वादशाहेषडहेत्र्यहेवासद्यएवगायत्रींब्रा
ह्मणायानुब्रूयादाग्नेयोवैब्राह्मणइतिश्रुतेस्त्रिष्टुभंछंराजन्यस्यजगतींवैश्यस्यसर्वेषांवागायत्रीमिति
पारस्कारगृह्योक्तेः अग्निपुरासावित्र्यनुवाचनादाचार्योब्रह्मचारिणोनिदध्यात् सएवब्रह्मचारीसावि
त्र्यासहप्रजापतेनदाहुः संवत्सरेनुच्यासंवत्सरवरंनास्यपराराणप्रजायतइत्यथोखल्वाहुःस्त्वान्द्वादशा

क्रियांतारव्याहृतिसंयुतासह शिरोगायत्र्युपास्यापरासंध्योपासनयाजपेनतु तथास्वाध्यायभेदैरपि प्रा
णायामविधानतोमति मतां ध्यानैस्तथानित्यशः आदौतारः प्रकृतिविकृतप्रोल्लसितोशौचमूलाधाराद्दा
राद्दलिविकृतिराविश्यसौषुम्णमार्गं आद्यैस्सत्यावधिभिरनुयोमात्रयासप्तभेदैः शुद्धोमूर्द्धावधिपरिग
तः शाश्वतोंतर्वहिश्च प्रकाशितादौप्रणवप्रपंचतानिगद्यतेव्याहृतिसप्तकंपुनः सभूर्भुवः स्वश्चमहोज
नस्तपः समन्वितंसत्यमितिक्रमेण भूपदाद्याव्याहृतयोभूशब्दस्तोदिवर्तते तत्सदंसादितिप्रोक्तं तन्मात्र
३८ त्वानुभूरधः भूतत्वात्कारणत्वाच्चभुवः शब्दस्यसंयतिः सर्वस्यचस्वीकरणत्स्वतयास्वरितीरितं
महत्वाच्चमहस्वाच्चमहः शब्दः समीरितः तमेवसर्वजननात्तस्मात्तुव्याहृतिर्जनः तयोज्ञानतयाचै
वतथातापतयास्मृतम् सत्यंपरत्वादात्मत्वाद नंतज्ञानतःस्मृतः प्रणवस्यव्याहृतीनामतः संवं
ध्यउच्यते अकारोभूरुकारस्तुः भुवोमार्गः स्वरोरितः विंदुर्महस्तथानादो जनः शक्तिस्तपस्स्मृ

तं शांतंसत्यमितिप्रोक्तं यत्तत्परतरं पदं प्रणवस्यहृव्याहृतीनांगायत्र्येकायथोच्यते अत्रा ३६

दिं कर्तुं ब्रह्मादिरूपगायत्र्यात्मनो देवस्य जगदुपादानाद्यभिज्ञस्य पूर्णस्यापि मातः जगदुद्धर्तुमुक्तार्थं
क्रीडितुर्वा ईश्वरस्य तद्वृत्त्यात्मकं पारमार्थिकं रूपं न त्वमस्यादि प्रणमोऽर्थं चित्तवृत्तितया सर्वेषां ।
साविद्याभर्जकत्वात् भर्ग्यः अनिष्टनिवर्तकमिति यावत् परमानन्दस्वरूपतया पुरुषार्थत्वात् हरे एवं दृ
ष्टत्वाप्तिरूपमित्यर्थः धीमहि साक्षात्कर्मः योऽस्माकं प्रत्यगर्थानां स्वयं तदर्थो तु द्धीः भोगापवर्गोपाये
षु प्रवर्त्तयेत् एष एव साधु कर्म कारयतीति तमित्यादि श्रुतेः ततश्च प्राङ्मुखान् संसरयतः प्राङ्मुखांश्च
मोचयतः परेशितुस्तत्स्वदन्तर्लक्ष्यं आनन्दैकरसरूपं सोऽहमस्मीति च ध्यायेमहीति तात्पर्यार्थः अथाखि
लार्थाय तथैव शक्तियुक्ता चतुर्विंशतितत्त्वभेदैः गायत्रिसंज्ञापि च तद्विशेषान् सह प्रयोगान्स्व वदा
मि सांगान् तारा हृद्यो व्याहृतयश्च सप्त गायत्रिमंत्रः शिरसा समेतः अन्वर्थकं मंत्रमिमं तु वेदसा
रं पुनर्वेदविदो वदन्ति जप्यास्यादिहपरलोकसिद्धिकामैर्मंत्रोऽयं महितनरोऽद्विजैर्यथावत् भूर्देवान
रपतयस्तु नीयवर्णाः [illegible] ममहसा मारभ्य तं तु ६

ह्लानंदंदेवस्यस्वरूपंचिंतयेमहि धियोयोनोहृद्योदेवः प्रारब्धांतेप्रचोदयात् प्रकर्षेणप्रेरयतुस्वस्वरू
पेसुखार्णवे यथानपुनरावर्त्तेत् कथंचित्केनचित् क्कचित् व्याख्येयमनुलोमेनसंप्रति प्रचोदयात् प्रे
रतुजंतूनस्मान्महासुखं सुखंमेसर्वदाभूयाद्दुःखंमाभूत्सदेवहि ज्योतिरिक्ताधियोदृष्टातंवयंचिंतये
महिचिंतनेनतस्यदेवस्यज्ञानंगर्भःप्रजायते ज्ञानाद्धरेण्यंश्रेष्ठंचफलमज्ञाननिह्नुतिः सवितुस्तंनिजरू
पंसच्चिदानंदसागरं श्रीमत्सत्यवतीसूनोर्व्याख्येयंसम्मताम्बुभा अभिन्नांप्रतिपद्येनगायत्रीब्रह्मणा
37 सह सोहमस्मीत्युपासीतविधिनायेनकेनचित् तंविधिसर्वदासेवे योगीपरमतत्त्ववित् रविमंडल
मध्यस्थेपुरुषेलोकसाक्षिणि समर्पितंमयाचेदं सूर्याख्येब्रह्मणःपदेति ॐविश्वामित्रोऋषिगोत्रास
वितादेवतागायत्रीम् ॐतत्सवितुरितितद्धादिव्यः सविताप्रसविताप्रजयायस्युषुप्रतितिष्ठतिवरे
ण्यमित्यग्निर्वैवरिवः कृणोतिगर्भेतिरश्मयः शतंसहस्रमयुतंचप्रतनोतिदेवस्यद्योतनापरमका
मस्यधीमहीतिधीमान्विश्वस्ययाश्रोतिधियोयोमइग्नि अहोरात्रःसंध्यानुवयंतिप्रचोदयादितिप्र ३७

पितत्पदं प्रोक्तमथातदनुवर्ण्यते ननु द्वितीये कवचनंमेनेनाखिलवस्तुनः सृष्ट्यादिकारणं तेजोरूप
मादित्यमंडले अभिन्नंदं सदानंदं परं ब्रह्माभिधीयते यत्तत्सवितुरित्युक्तं षष्ठेककवचनात्मकम् धा
तोरिह विनिष्पन्नं प्राणिप्रसववाचकात् सर्वासां प्राणिजातीनामितिप्रसवितुः सदा वरेण्यं वरणीयत्वा
त्सेवनीयतया तथा भजनीयतया सर्वैः प्रार्थनीयतया स्मृतं पूर्वस्याष्टाक्षरस्यैवं व्याहृतिर्भूरितिस्मृता
पापस्य भाजनी भर्गो भक्तस्निग्धतया तथा देवस्य सृष्टिदानादिगुणयुक्तस्य नित्यशः प्रभूतेन प्रका
शेन दीप्यमानस्य वा तथा ध्येयचिंतायां तथा धातोर्निष्पन्नं धीमहीत्पदः निगमाद्येन दिव्येन विद्यारूपे
ण चक्षुषा दृश्यो हिरण्मयो देव आदित्ये नित्यसंस्थितः हीनतारहितं तेजो यं स्यस्यात्स हिरण्मयः यः
सूक्ष्मः सोहमित्येवं चिंतयामः सदैव तु द्वितीयाष्टाक्षरस्यैवं भूर्भुवः स्वरितीरिता धियायोर्बुद्धीर्मनोय
स्य छंदः सत्वाद्यईरितः कृतस्यवर्लिंगविन्यासः सूत्रात्सुप्तिङुपग्रहान् यत्तु तेजो निरूपमं सर्वदेवम
यात्मकं भजतां पापनाशस्य हेतुमद्यातिवाहकं तास्मिन् स्वधिनुप्रार्थ्यानुसारध्यत्तविग्रहः साचि९

ध्येन ब्रह्मचारिणां एतं सहस्रमयुतं च प्रजावान्पशुमानपि मानापुष्यं तं करोति तस्माद्गायत्री आयुरिवप
रमं कामं गायत्र्यभितिष्ठति य एवं वेदेति वेद ब्राह्मणोक्तेः अथ समिदाधानमुपनयनांगभूतं स्वस्वशाखो
क्तविधिना एवं प्रतिदिनमपि अग्निकार्यं च कुर्वीत मेधावी तदनंतरमिति संवर्तस्मरणात् तदनंतरं सं
एवं द्वितीयां तथा तृतीयां चाग्नौ प्रक्षिपेत् ततउपविश्य पूर्ववत् अग्ने सुश्रव इत्यादीनां अग्निस
मिध्य भ्युक्ष्य तूष्णीमग्नौ पाणिं प्रतप्य तनूपा अग्न इत्यादीनां ब्रह्म देवा ऋषयः अग्निर्देवता यजु
श्छंदः अग्न्युपस्थाने विनियोगः ॐ तनूपा अग्नेसि तन्वं मे पाहि ॐ आयुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहि ॐ
वर्चोदा अग्नेसि वर्चो मे देहि अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण मेधां मे देवः सविता॥
ध्योपासनादनंतरं एतच्च कौस्तुभे पि कार्यं आह याज्ञवल्क्यः अग्निकार्यं ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयो
रपीति केचित्सायमेधनेच्छंति तथा च लौगाक्षिः सायमेवाग्निमिंधनेत्येक इति मनुस्तु द्विदा इत्युक्तसमि

धः संनिदध्याद्विहायसि सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतंद्रितः दूरादन्यापरिगृहीतदेशादि स ३८

जापतिर्वा प्रजामुपसृजतिपश्चुषुप्रतितिष्ठतितस्माद्गायत्रीञ्चतुर्विंशाक्षरएभवतिसर्वस्याप्त्यैसर्वस्या
ॐभूर्भुवस्स्वस्तत्सवितुर्वरेण्यंभर्गोदेवस्यधीमहिधियोयोनः प्रचोदयात् अथब्रह्मचारीतस्मि
न्नेवाग्नौसमिधादानंकरोति अग्नेसुश्रवइत्यादीनांब्रह्माऋषिरग्निर्देवतायजुःछंदःसमिधादाने
विनियोगः ॐमग्नेसुश्रवःसुश्रवसंमाकुरु ॐयथात्वमग्नेसुश्रवःसुश्रवाअसि ॐएवमाथंसुश्र
वःसौश्रसंमाकुरु ॐयथात्वग्नेदेवानांयज्ञस्यनिधिपाअसि ॐएवमहंमनुष्याणांदेवस्यनि
धियोभूयासथंस्वाहा ततःदक्षिणहस्तेनजलमादायईशानादारभ्यईशानपर्यंतंभ्रामयेत्
पर्युक्ष्योत्थायदक्षिणहस्तेनएकांसमिधंगृहीत्वाकर्णसमीपेकृत्वा ॐमग्नइतिप्रजापतिऋषिः
स्समिधोदेवताआकृतीछंदःसमिधादानेविनियोगः ॐमग्नेसमिधमाहार्षंबृहतेजातवेदसेयथा
त्वमग्नेसमिधासमिध्यसएवमहमायुषामेधयावर्चसाप्रजयापशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनसमिधेजीवपु
त्रोममाचार्योमेधाव्यहमसान्यनिराकारिष्णुर्यशस्वीब्रह्मवर्चस्वीसामन्नादोभूयासथंस्वाहा॥१॥ वरु

न्तिः ततो ब्रह्मचारी समिधं समाधाय तेजसा मेत्यनेन मुखं त्रिर्निमार्ष्टीति वृत्तिः अत्र केचित् स्पृष्ट्वाग्निं
तेजसा मेति त्वचमार्ष्टि न ततो मुखं प्रक्षाल्य हस्तमनलमुपस्पृश्याद्य वमार्ष्ट्यथ ओष्ठौ विलोमकौ कृत्वा सं
वृत्तौ तत्त्रिमार्जनमिति कारिकावचनादोष्ठयोरेव त्रिमार्जनमित्याहुः तन्न सूत्रे मुखं त्रिर्निमार्ष्टी
ति संपूर्णमुखस्यैव त्रिर्निमार्जनोक्तेः अत एव ओष्ठावलोमकौ संवृत्तौ कृत्वा ललाटदेशादारभ्य मुमं
३९ ॥आदधातु ॐ मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ
त्रेण पंक्ति मार्ष्टीति जयंतेन संपूर्णमुखस्यैव निमार्जनमुक्तं म शौनकोपि अपः स्पृष्ट्वाग्निनावक्त्रं
सं वृत्तोष्ठपुटद्वयं तेजसा मा समभ्याद्दिमंत्रेण परिमृज्य च पाणिं प्रक्षाल्य भूयोपि स्पृष्ट्वा स्पृष्टान
लं मुखं त्रिर्निमृज्य तथा पाणिं क्षालयेच्च पुनः पुनरिति ततरुत्थाय हृदयसंमितोपालीकृत्वा मे
धिमे धामित्येवमादिभिः षड्भिर्मंत्रैरुपस्थानं करोतीति जयंतः अथाभिवादनं ततः स्वसुक्त

विधिनेति तत्र मदनपारिजाते याज्ञवल्क्यः ततोभिवादयेद्वृद्धानसावहमिति ब्रुवन् ततः अ ३९

र्थः विहायसमंत्रपाठो अन्यपरिग्रहीतनिषेधमापस्तंबः यथाकथंचित्परपरिग्रहमभिमन्यते स्तेनो हि
भवतीति अत्र विशेषः स्मृत्यंतरे पुरास्तमयात्प्रागुदीचीं दिशं गत्वा समिध आहरेदिति पुरास्तमयाद्
इत्यभिधानादस्तमिते निषेधः अनरण्यवापस्तंबः नास्तमिते समिद्रोगछेदिति सामान्नियमो वायुपु
राणे पालाशस्य समिधः कार्याः खादिर्यस्तद्वदभावेनः समीरो हि न काम्यस्थास्तद्वदभावेर्कवेतसामिति
समिल्लक्षणं कात्यायन आह नांगुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् अवियुक्ता त्वचा चैव
न सकीटा न पाटिता प्रादेशान्नाधिका नो नातथा चैव बहिःशाखिकेति मदनपारिजातात् अग्ने सुश्रव
इत्यादि आश्वलायनः प्रदक्षिणं त्रयं कुर्यादाचार्यः सुश्रवः पठन् मिनयेज्ज्वलधारां च सहैव ब्रह्म
चारिणेति पाणिनाग्निं परिसमुह्य अग्ने सुश्रव इत्यादि गार्ग्यकारगृह्योक्तेः अत्रानुपरिसमूहनाद्युक्त
त्वेव ब्रह्मचारी लक्ष्मीं समिधमादध्यात् प्रजापत्यो ब्रह्मचारी ते नान्त्यं प्राजापत्यं तन्त्र लक्ष्मीमिति श्रुत्वार्था

लक्ष्मीसमिधादाने मंत्रेणवाह शब्दाभिमतत्वज्ञापनार्थः तेन पदवस्य श्रुत्याकृष्टस्वापिविकस्य इतिव

येत् असौमानामाहमस्मीतिस्वनामपरिकीर्त्तयेत् अभिवादादभिवादयइत्येतस्माच्छब्दात्परममु
कनामाहमस्मीतिस्वंनामकीर्त्तयेत् विप्रलक्षणंद्विजात्युपलक्षणार्थं आपस्तंबः स्वदक्षिणंबाहुं
श्रोत्रसमंप्रसार्यब्राह्मणोभिवादयेत् उरःसमंराजन्योमध्यसमंवैश्योनीचैः शूद्रःप्रांजलिःसर्वत्र
मनुःभोशब्दंकीर्तयेदंतेस्वस्यनाम्नोभिवादने नाम्नांस्वरूपभावोहिभोःशब्दऋषिभिःस्मृतःआ
युष्मान्भवसौम्येतिवाच्योविप्राभिवादने अकारश्चास्यनाम्नोंतेवाच्यःपूर्वाक्षरःप्लुतःभोःशब्देना
म्नांस्वकीयानांस्वरूपभावःस्वरूपस्यसंबोध्यंप्रतिपत्तिहेतुः अयमर्थःभोशब्देनहिबोधितोसौ
स्वनामबुध्यतइति अत्रभूधातुःप्राप्त्यर्थःभोभावइतिपाठेभोःशब्दस्यभावःसत्ता आयुष्मान्भव
सौम्येतिवाक्यस्यांतेअस्याभिवादकस्यनामवाच्यंविष्णुशर्मन्नितितस्यचांतेअकारोवाच्यःतस्य
चाकारस्यपूर्वाक्षरःप्लुतःपूर्वाक्षरंप्लुतंवाच्यंद्वंद्वसोलिंगव्यत्ययः यद्यपिपूर्वाक्षरंनकारस्तथापि
तस्यव्यंजनत्वेनप्लुतत्वात् योगशर्मान्नित्यत्रयोयमकारःसएवपूर्वपदाभिधेयइतितस्यैवप्लुतता

ग्निकार्यादनंतरमित्यर्थः ब्रह्मपुराणे उत्थायमातापित्रोःपूर्वमेवाभिवादयेत् आचार्यश्चततो
पुनरंगानिचमआप्यायंतां वाक्चमआप्यायतांप्राणश्चमआप्यायतां चक्षुश्चमआप्याय
तां श्रोत्रंचमआप्यायतां यशोबलंचमआप्यायतां त्र्यायुषमितिनारायणऋषिरग्निर्देव
ताउष्णिक्छंदः त्र्यायुष्करणेविनियोगः ॐत्र्यायुषंयमदग्नेर्ललाटे कश्यपस्यत्र्यायुषं
ग्रीवायांयद्देवेषुत्र्यायुषंदक्षिणबाहौ तन्नोअस्तुत्र्यायुषंहृदि ततःस्मृत्युक्तविधिना
अभिवादनंकरोति अमुकगोत्रामुकप्रवरः देवदत्तशर्माअहंभोआचार्यत्वामभिवाद
यामि भोब्रह्मन्त्वामभिवादयामि भोवैश्वानरत्वामभिवादयामि भोविष्णुशर्माअहंभो
रुद्रत्वामभिवादयामि एवंगुर्वादीनामभिवादयेत् आयुष्मान्भवसौम्यदेवदत्तशर्मा३
न् इत्याशिषंददाति॥ ॥ ॥९ नित्यमभिवाद्योविजानता मनुः लौकिकंवैदिकंचापितथा

ध्यात्मिकमेवच आददीतयतोज्ञानंतंपूर्वमभिवादयेत् अभिवादात्परंविप्रोज्यायांसमभिवाद

त्किंचिच्चेतसा धर्ममाचरेत् न सर्वं तन्निष्फलं यान्ति एकहस्ताभिवादनादिति एतद्दपि वृद्धद्विषयं यतः स
एवाह अजाकरणेन विदुषा मूर्खाणां लोकलोकपालिनेति अजाकर्णेन स्मृतिसमोकरौ कृत्वा पुनः संपु
टितकरद्वयेनेत्यर्थः त्रिविधिराजाकर्णौ संपुटितौ यथा तथैव संपुटितकरद्वयमपीत्यजाकर्णोक्तिः प्रत्य
भिवादने पि दीक्षितस्य नाम न ग्राह्यं तथा च मनुः अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् भोभव
पूर्वकत्वेनमभिभाषेत धर्मवित् भो दीक्षित भवन् दीक्षित इति भोभवत्पूर्वकं योगिशब्देरेन प्रत्यभि
वादनादिष्वभिभाषेनेत्यर्थः यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनं नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शू
द्रस्तथैव सः यमः अभिवादे तु यो विप्रः आशिषं न प्रयच्छति श्मशाने जायते वृक्षः काकगृध्रादिसेवि
तः अभिवादने ये निषिद्धास्तानाह शातातपः पाषंडं पतितं व्रात्यं महापातकिनं शठं सोपानत्कं कृ
तघ्नं च नाभिवादेत्कदाचन धावंतं च प्रमत्तं च मूत्रोच्चारकृतं तथा भुंजानाच मनार्हं च नास्तिकं ना
भिवादयेत् वमंतं जृंभमाणं च कुर्वाणं दंतधावनं अभ्यक्तशिरसं चैव स्नातं चैव नाभिवादयेत् कृह ४१

पूर्वाक्षरप्लुत इत्यपिपाठस्तत्र पूर्वाक्षरं प्लुतमस्येति चतुरस्रं अथवा अकारस्य नाम्नोंत इत्यस्याय॰
मर्थः अस्याभिवादकनाम्नोंते योयमकारः अकार इति स्वरमात्रोपलक्षणं सर्वेषां नाम्नामकारां
तत्वनियमाभावात् अत एवान्यस्वरः पूर्वाक्षरः पूर्वाणि नामगतानि अक्षराणि यस्य सतथोक्तः ए
वंविधः प्लुतेवाच्येनपुनरन्य एवाकारो नाम्नां तेवाच्य इति तथाच वशिष्ठः आमंत्रितेस्वरोंतो यस्य
प्लवतइति आमंत्रिकर्तव्ये अभिवादकनाम्नोंते यः स्वरः सप्लवते त्रिमात्रो भवतीत्यर्थः ततश्चाभि
वादनप्रायभिवादनयोरेवं प्रयोगो भवति अभिवादयेदेवनामाहमस्मिभोइति आयुष्मान्भव॰
सौम्यविष्णुशर्मा३न इति अथवा आयुष्मान्भव सौम्यविष्णुशर्मा३न् इति क्षत्रियवैश्ययोस्तुव
र्मगुप्तप्रयोगः योत स्वनामगुप्तं भवति आत्मनामगुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च आयुष्कामोनगृ
ह्णीयात् ज्येष्ठपुत्रकलत्रयोरित्यादिविधिनिषेधोतयोरभिवादनव्यतिरिक्तस्थलविषय इति वि॰
ज्ञेयं एतच्चाभिवाद [illegible] नात् जन्मप्रभृतिय॰

विद्यावतां पंचाब्दपूर्वः सखा नतेनाधिको ज्यायान् श्रोत्रियाणां विद्याध्यायिनां त्र्यब्दपूर्वः सखा नतो
धिको ज्यायान् स्वयोनिषु भ्रातृषु सुतस्थेनापि कालेन एकदिनपूर्वत्वेनापि ज्येष्ठता एकदिनजात
त्वेनु सखा तदुक्तमापस्तंबेन वयस्यः समानेह निजातइति अथ भिक्षाचरणम् अस्मिन्नेव समये
ति तत्र मदनपारिजाते याज्ञवल्क्यः आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ब्राह्मणक्षत्रियवि
५ शां भैक्ष्यचर्या यथाक्रमं भैक्ष्यं भिक्षाकदंबकं भिक्षादिभ्योणः मनुः प्रतिगृह्येप्सितं दंडमुपस्था
य च भास्करं प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि ईप्सितं यद्यस्य विहितं वचनांतरे प्रतिनिय
त दंडविधानादनेन न विजानीय ग्रहणनिषेधः भास्करं सौरैर्मंत्रैरुपस्थाय अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य
एतत्त्रितयं भिक्षांगं विधाय यथाविधि वक्ष्यमाणविधिना भैक्ष्यं चरेत् प्रयोगचिंतामणौ सूत्रेऽ५
अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेत अप्रत्याख्यायिनीं वा भिक्षां भवान् ददात्विति अनुप्रवचनीयमेव वा तदा

चार्याय वेदयीत तिष्ठेदहः शेषमित्ययाने यमो अनुप्रवचनीयमेक्षं स्त्रौ भिक्षा चेद् उभयत्र मंत्रेभ ४२

स्मृतिः जपयज्ञगणस्थं च समित्पुष्पकुशानलान् उदपात्रार्घभैक्षान्नं वहंतं नाभिवादयेत् उदक्यां
सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं ब्रह्मघातिनीं अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुध्यति यमदग्निः देवताप्रति
मां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वा त्रिदंडिनं नमस्कारं न कुर्याच्चेत्प्रायश्चित्ती भवेन्नरः मनुः अभिवादनशीलस्य नि
त्यं वृद्धोपसेविनः चत्वारि तस्य वर्द्धंते आयुर्विद्यायशोबलं एतच्चाभिवादनमधिकवयसां नामेव
कार्यं तथा च मनुः ज्यायांसमभिवादयेदिति अत एव गोतमः ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानां य
वीयसां प्रत्युत्थानमभिवाद्या इति निर्णयसिंधौ यथा ज्यायानपि कनीयांसं संध्यायामभिवादये
त् विना शिष्यं च पुत्रं च दौहित्रं दुहितृपतिं ज्यायस्त्वं चाक्रियता कालेनेत्याकांक्षायां मनुः दशाब्दा
ख्यं पौरसख्यं पंचाब्दाख्यं कलाभृतां त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणां अल्पेनापि स्वयोनिषु दशाब्दपर्यंतमा
ख्यायन इति दशाब्दाख्यमेवं पंचाब्दाख्यमिति भवत्यर्थक विधानमिति कप्रत्ययः पुरे भवाः पौराः ए
कपुरनिवासिनां विद्याहीनानां दशवर्षपूर्वं सख्यं भवति नमोऽधिकोऽभ्याधान् कलाभृतां गीतादि

चैनंनविमानयेत् यद्यपिसूत्रेभिक्षांभवान्ददात्विति भिक्षायाभवन्मध्योक्तं तथापिभवत्पूर्वांभि
क्षामादिशास्त्रांतरोक्तोविधिर्द्रष्टव्य इतिव्याज्ञलिखनाद्भवच्छब्दपूर्वकैवभिक्षाभवन्मध्यतावचनंतु
क्षत्रियपरमितिसूत्राशयः तथाचस्मर्यते भवत्पूर्वांब्राह्मणोभिक्षेतभवन्मध्यांराजन्योभवदंत्यां
वैश्यइतियाज्ञवल्क्योपि आदिमध्यावसानेषुभवच्छब्दोपलक्षितेत्याह यत्तु अत्रप्रकारोभिक्षा
43 मित्युक्तापूर्वंततःपरं भवानददात्विति ब्रूयात्पुरुषंप्रतिक्षंभिक्षणे स्त्रियंतुभिक्षांभवतिददात्वि
त्यभियाचितामिति शौनकीयंवचनं यच्च अप्रत्याख्यानंपूर्वंयाचेद्भिक्षांभवानिति भवतीतिब्रुवन्
याचेदप्रत्याख्यायिनीयदीनिकारिकास्थंभवन्मध्यतावचनं तदपिक्षत्रियादिपरं अन्यथाभवत्पू
र्वंभिक्षादिवचनग्रंथविरोधापत्तेरितिसांप्रदायिकाः पारस्करगृह्येतु भवत्पूर्वांब्राह्मणोभिक्षेत
भवन्मध्यांराजन्योभवदंत्यांवैश्यस्तिस्रोप्रत्याख्यायिन्यः षड्द्वादशपरमितावामानरं प्रथमामे
के आचार्यायभैक्षंनिवेद्यतिष्ठेद्वाग्यतोहः शेषमित्येके अथब्रह्मचारिधर्माः तदेवाहेति ४३

बतीदं दद्यात्त्विति निबन्धयादिनि बन्ति: अत्र सूत्रानुसारात्पुरुषभिक्षाया एव प्राथम्यमिति केचित् वस्तुत
स्तु यद्यपि सूत्रे पुरुषभिक्षायाः प्राथम्यं प्रतीयते तथापि अप्रत्याख्यायिनीं नारीमप्रत्याख्यायिनं नरं
ब्रह्मादनार्थं विप्रार्थं सुमुखाभ्यामन्वयेन्नदेति पारिजाते आचार्ये लोवश्लोकरूपेण मातृभिक्षाया: प्राथ
अस्मिन्नेव समये भिक्षाचार्यं चरन्ति ॐ भवति भिक्षां देहीति ब्राह्मण: भिक्षां देहि भवति क्षत्रि
य: भिक्षां भवति देहीति वैश्य: इयं भिक्षा मया लब्धा सर्वां भिक्षां गुरवे निवेदयेत् इयं भिक्षाम
या लब्धा इति गुरुर्वदति अथ ब्रह्मचारिणो नियमं वदत्याचार्य: ॥
म्योक्तेर्मातरमेवाग्रे भिक्षेतेति कात्यायनोक्तेश्च तदेकवाक्यतया ब्रीहियववद्बृहद्रथंतरवच्चाविक
ल्परूपेणाविशेषप्रवृत्तस्य सूत्रस्य वाक्यांतरानुरोधेन स्त्रीभिक्षाप्राथम्यपरत्वादन्यथा बृहद्रथंतराव
पिपाठेन बृहदादेर्मुख्यत्वापत्ते मातरमेवाग्रे भिक्षेत पश्चात्पितरं पारिजातप्रयोगरत्ने च मातृभिक्षा
याएव प्राथम्यमुक्तं निर्णयसिंधौ मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजां भिक्षेत न भिक्षां प्रथमं या

मंजनं चाक्षिणोः ह पानच्छत्त्रधारणं वर्जयेदिति प्रकृतिं पारिजाते कौर्मे नादर्शं चैव वीक्षेत नाचरे
दं तधावनं गुरूच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुंजन्न कामतः एतन्निषिद्धमध्वादिविषयं अन्यस्य गुरूच्छिष्ट
स्य सर्वप्राप्तिः स चेच्छाधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टं भेषजार्थं सर्वं प्राश्नीयादिति वशिष्ठोक्तेः ज्येष्ठभ्रा
तुरिस्यपि ज्ञेयं पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुर्यमुच्छिष्टं भोज्यमित्यापस्तंबोक्तेः गुरुपुत्रे तु स्मृत्यर्थसारे उ
क्तं गुरुवद्गुरुपुत्रः स्यादन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् प्रचेताः तांबूलमभ्यंजनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनं
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् अत्र मेखलाजिनदंडोपवीतादि धारणं मनुः यद्यस्य
विहितं चर्म यत्सूत्रं वा च मेखला यो दंडो यश्च वसनं तत्तत्तस्य व्रतेष्वपि तच्छक्षणं प्राग्उक्तं पारि
जाते देवलः उपवीतं वटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः स
एव बहूनि चायुष्कामस्य तत्र मंत्रमाह सएव यज्ञोपवीतमिति वाव्याहृत्या वापि धारयेदिति हे
माद्रौ यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावे तदिष्यते देवलः ४४

पूर्वं वेदाध्यायवाचं विसर्जनेध: शय्याक्षारलवणाशीस्याद्दंडधारणमग्निपरिचरणं गुरुसुश्रूषा
भिक्षाचार्यामधुमांसमज्जनोपर्यासनस्त्रीगमनानृताध्नादानानि वर्जयेदिति पारस्कारगृह्योः
तदेवाह तत्रभस्मोशयनं अक्षारलवणाशनं दंडधारणं सर्वदाग्निपरिंचरणं सायंप्रातः
काले गुरुशुश्रूषा च भोजनार्थमनिंद्यब्राह्मणगृहे सायंप्रातःकाले भैक्ष्यं गुर्वानुज्ञया भोज
नविधिना भुंजानः मधुमांसभक्षणं न कुर्यात् तीर्थावगाहनं खट्वाद्युपवेशनं अन्नस्योपरि म
सूरिकाद्युपवेशनं न कुर्यात् स्त्रीणां मध्ये न तिष्ठेत् अनृतं दानानि न वदेत् मिथ्यावाक्यं च न
वदेत् शणमयं वस्त्रं ब्राह्मणस्य अतसीविकारमयं क्षत्रियस्य आविलोममयं वैश्यस्य पला
शदंडो ब्राह्मणस्य बिल्वदंडः क्षत्रियस्य औडुंबरो वैश्यस्य ब्राह्मणस्य केशसंमितं क्षत्रियस्य
ललाटसंमितं वैश्यस्य नासासंमितं इति ब्रतबंधः ॥ ॥९ क्षेः निर्णयसिंधौ याज्ञवल्क्यः म
धुमांसंजनोच्छिष्टं शुक्लं स्त्रीप्राणिहिंसनं भास्करालोकनाश्लीलपरिवादं च वर्जयेत् मनुः अभ्यंग

ब्रह्मचारी च श्राद्धीयान्नं मधुमांसं तथैव च प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् पारिजाते प्र
मादाद्यथवा स्वप्ने निसर्गे रेतसो द्विजः व्रती मुच्यति कृच्छ्रेण त्रिरात्रोपोषणेन वा नःशावसूतके स्या
तां मातापित्रोर्मृते ऋते व्रतिनश्चोत्सवा लोकः श्राद्धान्नं न प्रशस्यते संवर्तः मातापित्रोर्विपन्नो तु ब्र
ह्मचार्यपि यः सुतः स व्रतस्थोऽपि कुर्वीत अग्निपिंडोदकक्रियां तेनाशौचं न कर्तव्यं संध्यां चैव न लुप्य
45 ते अग्निकार्यं च कर्तव्यं सायंप्रातश्च नित्यश इति ब्रह्मचारी विपत्तौ तु निर्णयसिंधौ विधानमालायां
येषां कुले ब्रह्मचारी निधनं प्राप्नुयाद्यदि तत्कुलं क्षयमाप्नोति सोऽपि दुर्गतिमाप्नुयात् मृतस्य मृतमा
नस्य षडब्दं व्रतमाचरेत् त्रिंशद्भ्यो ब्रह्मचारिभ्यो दद्यात्कौपिनकाभवान् हस्तमात्रा कर्णमात्रा दद्या
त्कृष्णाजिनानि च पादुका छत्रमाल्यानि गोपीचंदनमेव च मणिप्रवालमालाश्च भूषणादि समर्पये
त् एवं कृते विधाने न विघ्नः कोऽपि न जायत इति प्रयोगचिंतामणौ व्यासः ब्राह्मणक्षत्रियविशाश्च रे

युक्षैर्भैक्षामन्वहं सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा सार्ववर्णिकमापद्विषयं चानुवर्ण्यं चरे ४५

सावित्र्यादत्वा कृत्वोद्भिः संत्रिनाभिस्तदुक्षिपेत् विधिन्नं चाप्यधीयात भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् मनुः
मेखलामजिनं दंडमुपवीतं कमंडलुं अप्सुप्राश्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मंत्रतः अथेनष्टलोपे म
नुः अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकं अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत् अनापद्यपा
दित्यागे तु याज्ञवल्क्यः भैक्षाग्निकार्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः कामावकीर्णमित्याभ्यां जुहुया
दाहुतिद्वयं उपस्थानं ततः कुर्यात्समासिंचंत्वनेन तु मंत्रास्तु मिताक्षरायां ज्ञेयाः स कृत्स्नोपि तु अ
ग्निधाने मानस्तोके जपेन्मंत्रं शान संख्यं शिवाख्यये अग्निकार्यं विना भुंक्ते न पापं ब्रह्मचारिणः स्म
त्यर्थसारे संध्याग्निकार्यलोपे स्नात्वाऽष्टसहस्रं जपः भिक्षालोपे षष्ठशतं तु आभ्यासे द्विगुणं पुनः सं
स्कारश्चेत्युक्तम् अपरार्के संवर्तः यः संध्यां वै न नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधिः गायत्र्यष्टसहस्रं
तु जपेत्स्नात्वा समाहितः अग्निकार्यं संध्याद्वये कार्यं अग्निकार्यं ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपी
ति याज्ञवल्क्योक्तेः सायमेव वा सायमेवाग्निं धीनस्यैके इति कोगाक्षिलोक्तेः पारिजाते शतानपः

द्दोमेनतु हारीतः पुराजगाह वेमत्स्युर्हिंसया ब्रह्मचारिणं अग्निस्तंमोचयामास नस्मात्परिचरेद्धुतं
अत्राभिवादनं तदुक्तं प्राक् स्त्रीसंगमेतु मनुः अवकीर्णीतु कामेन गर्दभेन चतुष्पथे स्थालीपाक
विधानेन यजेद्देनिर्ऋतिं निशि विस्तरस्तु मिताक्षरादौ ज्ञेयः उपवीतनाशे तु हारीतः मनोव्रतपतीभि
श्च तस्य आज्याहुतीर्हुत्वा पुनः प्रतीयात् तत्रैव मरीचिः ब्रह्मसूत्रं विना भुंक्ते विण्मूत्रं कुरुतेथवा गा
यत्र्याष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुध्यति ऋग्विधाने तं वोधियोजपेन्मंत्रं लक्षं चैव शिवालये ब्रह्म
चारी स्वधर्मेषु च्युतं चेत्स्मरणमेव तत् इति ब्रह्मचारी धर्माः अथ वेदारंभः तत्राष्टचत्वारिंशद्वर्षा
णि वेदब्रह्मचर्यं चरेद्द्वादश द्वादश प्रतिवेदं यावद्ग्रहणं वेति पारस्कर गृह्योक्तेः मदनपारिजाते वि
शेषः अथ वेदव्रतानि एतान्युदगयन आपूर्यमाणपक्षे प्राजापत्याग्नेयवैश्वदेवसौम्याख्यानि कु
र्यात् प्राजापत्यादिस्वरूपप्रदर्शनमुपलक्षणार्थं अतः स्वस्वशाखाविहितव्रतानि कर्तव्यानि अत्र
कालविशेषमाह गार्ग्यः वेदव्रतानामुदगयनादि काल इति आदिशब्दादापूर्यमाणपक्षाद्युपसं ४६

क्ष्यमन्नाभे कुरुतं द्वेनेति वचनात् तत्रापि शूद्रस्यामान्नमेव पराशरः यस्तु वेदमधीयानः शूद्रान्न
मुपजीवति शूद्रो वेदफलं याति हि द्विजः शूद्रत्वमृच्छति तथा शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि
त्रिकालज्ञो वेदवेदी धर्मज्ञश्च षडंगवित् चतुर्वेद्यपि यो विप्रः स प्रेतो जायते नरः इति तथा गुरोः कुले
न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबंधुषु अभावे चान्यगेहानां पूर्वं पूर्वं परिवर्जयेत् तथा माधूकरीयं आरण्यब्रा
ह्मणोऽभ्यप्रयच्छति स याति नरकं घोरं भोक्ता भुंजीत किल्बिषं तस्मान्नैवाहरेद्भैक्षमतिरिक्तं कदाचने
ति मनुः भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यमेकान्नाशी भवेद्व्रती भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता न भैक्षं प
रिपाकः स्यान्न भैक्षं च प्रतिग्रहः सोमपानसमं भैक्षं तस्माद्भैक्षेण वर्त्तयेत् हारीतः भैक्षमेवाहितं
पर्यग्निकरणमादित्यदर्शितं गुरवे निवेदितं भैक्ष्यं भवतीति मनुः ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषि
भिः राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म प्रचक्षते एतदुपनयनांगाभक्षणातिरिक्तविषयं अग्निकार्ये विशे
षः कारिकायां अग्निकार्यं [illegible] संधानादिव्यमे पर्यूहणे स्यातामादावंते च कर्मणः समिधा

ग्नये स्वाहेति आज्याहुतीर्हुत्वा ब्रह्मणे छंदोभ्य इत्याद्यानवाहुतीर्हुत्वा शेषं समापयेत् यदि यजुर्वेदं त
अथ वेदारंभः तत्राचार्यवरणं ततआचार्यो वेदारंभवेदिसमीपेउपविश्य पूर्ववत्पंचभूसंस्कार एवं
कहरितनामानमग्निंसंस्थाप्य देशकालस्मरणांते अमुकगोत्रोअमुकशर्माहममुकगोत्रस्यामु
कशर्मणः पुत्रस्ययजुर्वेदारंभकर्माहं करिष्ये इतिसंकल्प्य देवताभिध्यानंकुर्यात् वेदारंभक
40 र्मणाहंयक्ष्ये तत्रप्रजापतिमिंद्रमग्निंसोममंतरिक्षंवायुंब्रह्माणंछंदांसिपृथिवीमग्निंब्रह्माणं
छंदांसिदिवंसूर्यंब्रह्माणंछंदांसिदिग्भ्यश्चंद्रमसंब्रह्माणंछंदांसिप्रजापतिंदेवानृषीन् श्रद्धांमेधां
सदसस्पतिमनुमतिमग्निंसूर्यमग्निंवरुणमग्निंवरुणंसवितारंविष्णुंविश्वान्मरुतःस्वर्कान्ब्र
णंप्रजापतिमग्निंस्विष्टकृतंचाज्येनाहंयक्ष्ये ततोब्रह्मोपवेशनादिचरुपर्युक्षणांतंकर्मकुर्यात् त
तोब्रह्मण्वारब्धःस्रुवेणाज्यमादायजुहोति ॐप्रजापतयेस्वाहा इदंप्रजापतये ॐ इंद्रायस्वाहा॰ ४७
इदमिंद्राय ॐ मग्नयेस्वाहा इदमग्नये ॐ सोमायस्वाहा इदंसोमाय अथकलप्रतिष्ठापूजाच ॐ

ग्रहः यथाह सएवपर्वाण्युदगयनआपूर्यमाणपक्षस्यवेदउदगयनइति गौतमोपिगर्भाधानपुंसव
नसीमंतोन्नयनजातकर्मनामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडोपनयनंचत्वारिवेदव्रतानीति ब्रा
ह्मणक्षत्रियविशांपंचसांवत्सरिकाणि स्वेदव्रतानिभवंत्याग्नेयंशुक्रियमौपनिषदं शौरभंगोदा
नमितिपारस्कारगृह्योक्तेः ब्रह्मचर्यव्रतकालावधिमाह मदनपारिजाते देवलः अतःपरमष्टच
त्वारिंशद्वार्षिकीवेदव्रतचर्यामातिष्ठेद् शक्तश्चेत् षड्विंशद्वार्षिकीचतुर्विंशतिंद्वादशंवाव्रतिवेद
मिति मनुः षट्त्रिंशदाब्दिकंकार्यंगुरौत्रैविद्यकंव्रतं तदर्द्धिकंपादिकंवाग्रहणांतिकमेववेति अ
स्यार्थः त्रिवेदएवत्रैविद्यं वेदत्रयविषयंब्रह्मचर्यंषट्त्रिंशदाब्दिकंकार्यं प्रतिवेदंद्वादशवर्षाणिब्र
ह्मचर्यंचरेदित्यर्थः आर्द्धिकेषड्वर्षाणि पादिकेत्रीणि एवमुपनीतंतत्कांडोपर्युक्तव्रतधारिणंमाण
वकमध्यापयेत् याज्ञवल्क्यः उपनीयगुरुःशिष्यंमहाव्याहृतिपूर्वकं वेदमध्यापयेद्येनमिति ततो

ब्रह्मोपवेशनादीति तत्रयदाऋग्वेदमारभते तदास्वगृह्योक्तविधिनाग्निप्रतिष्ठाप्यपृथिव्यैस्वाहा अ

हा चंद्रमसे स्वाहेति विशेषः यथोक्तदेवसर्ववेदारंभः यदाज्यभागानंतरं प्रति वेदं पूर्वोक्तप्रधानाहु
तिद्वयं हूयं हुत्वा प्रजापतये स्वाहेति देवेभ्यो ऋषिभ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतये अनुमतये स्वा
हेति सप्ताहुती र्जुहुयात् अनंतरं महाव्याहृतिस्विष्टकृदं नादशाहुती र्हुत्वा शेषं समाप्य यथाविधि
वेदमध्यापयेत्॥ ॥अथ वेदमंत्रपठनमिति तत्र माणवककुक्षयरं परयालं वेदमध्यापयेत् न
स्येवाध्येनव्यनियमान् वशिष्ठः पारं पर्यागतो येषां वेदस्य परिबृंहणः तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छा
49 खाध्ययनं तथेति स्वशाखाध्ययनानंतरं शाखांतराध्ययनमपि भवति तथा च वशिष्ठः अधीत्य
शाखामात्मीयां पारक्यं चततः पठेदिति अथ वेदाध्ययनं तत्र याज्ञवल्क्यः गुरुं चैवाप्युपासीत स्वा
ध्यायार्थं समाहितः मनुः अध्येष्यमाणस्त्वाचांतो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः प्रांजलिब्रह्मकृतोध्याप्यो
मधुवासाजितेन्द्रियः ब्रह्मारंभेवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा व्यस्तहस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं ४८

गुरोः सव्येन सव्यस्य दक्षिणेन तु दक्षिणः ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावंते च सर्वदा स्रवत्यनों

दंतरिक्षाय वायवेस्वाहा यद्वासामवेदं तद्वादिवेस्वाहासूर्यायस्वाहेति यद्वाथर्ववेदं तद्वादिभ्यःस्वाः
इदंपृथिव्यै ॐमग्नयेस्वाहा इदमग्नये ॐ ब्रह्मणेस्वाहा इदंब्रह्मणे ॐ छंदोभ्यःस्वाहा इदंछंदो
भ्यः अंतरिक्षायस्वाहा इदमंतरिक्षाय वायवेस्वाहा इदंवायवे ब्रह्मणेस्वाहा इदंब्रह्मणे छं
दोभ्यःस्वाहा इदंछं॰ दिवेस्वाहा इदंदि॰ सूर्यायस्वाहा इदछंसू॰ ब्रह्मणेस्वाहा इदंब्र॰ छंदोभ्यः
स्वाहा इदंछं॰ दिग्भ्यःहोस्वाहा इदंदिग्भ्यः चंद्रमसेस्वाहा इदंचं॰ ब्रह्मणेस्वाहा इदंब्र॰ छंदो॰
भ्यःस्वाहा इदंछं॰ ॐप्रजापतयेस्वाहा इदंप्र॰ देवेभ्यःस्वाहा इदंदे॰ ऋषिभ्यःस्वाहा इदंऋ॰ श्रद्धा
येस्वाहा इदंश्र॰ मेधायेस्वाहा इदंमे॰ सदसस्पतयेस्वाहा इदंसद॰ अनुमतयेस्वाहा इदमनुपत
ये ततोभूराद्यास्विष्टकृदंताद्दशाहुतीर्हुत्वा ॐभूःस्वाहा इदमग्नये ॐभुवःस्वाहा इदंवायवे॰ ॐस्वः
स्वाहा इदछं सूर्याय त्वन्नः अपाग्स्वाग्नेयेनेशनं उदुत्तमं इतिपंचाहुतीर्हुत्वा ॐप्रजापतयेस्वाहा॰

इदंप्रजापतये अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहा इदमग्नयेस्विष्टकृते ततः संस्रवं प्राश्यपूर्णपात्रंब्रह्मणेदं

स्तकंदत्वाविद्याभरंभकार्यंरयति पूर्वमोंकारमुच्चार्य ततस्तिस्रोव्याहृतीर्गायत्रीचोच्चार्यपठेद्ब्र
ह्मचारी ऋग्वेदिस्यात्तदा अग्निमीळेतिकंडिकांपाठयेत् ततोग्निमीळइत्यादीन्जपेद्वेदान्स्वश
क्तितइत्याश्वलायनोक्तेः यदा यजुर्वेदीतदाइषेत्वोर्जेत्वेति यदासामवेदी तदाअग्नआयाहीति
यदाअथर्ववेदीतदाशन्नोदेवीरितिकंडिकांपाठयित्वोंकारंव्याहृतीगायत्रीचांतेपाठयेत् क्षत्रि
यवैश्ययोउपनयनंवेदाध्ययनंचपुरोहितशाखायाएवभवति तयोस्तदर्थत्वात् ततआनि
45 राकरणमंत्रंपाठयेत् अथातोधीत्यानिराकरणंतीव्रमेवैलक्षणांजिह्वामेमधुमद्वचनकर्मणा
भूयांभूरिश्रुश्रुवेवात्वाहार्षीः श्रुतंमायिब्रह्मणः वचनमसिब्रह्मणप्रतिष्ठानमसिब्रह्मकोशोसिसनि
रसिशांतिरस्यनिराकरणमासिब्रह्मकोशंमेविशवाचंपयित्वादधामिस्वरकरणकंठोरसंदंस्योष्ठ
ग्रहणधारणोच्चारणशक्तिभवत्वाप्यायंतुमेंगानिवाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रंयशोबलंजन्मबलंश्रुतम
धीतंतन्मेमनसितिष्ठतुतिष्ठतुइति ततोगुरोःश्यादीसंग्रहसुवर्णादिभागुरोस्संतोषमुत्पादयेदिति ४९

कृतंपूर्वंपरस्ताच्चविशीर्यते प्रांजलिःपर्युपासीनपवित्रैश्चैवयाञ्चितः प्राणायामैस्त्रिभिःपूतस्ततोॐ
कारमर्हति मनुः अध्येष्यमाणश्चगुरुर्नित्यकालमतंद्रितः अधीष्वभोइतिब्रूयाद्विरामोस्त्विति
चारमेत् नोदितोगुरुणानित्यमप्रणोदित एववा कुर्यादध्ययनेयोगमाचार्यस्यहितेषुच मनुः वे
दोपकरणेचैवस्वाध्यायेचैवनित्यके नानुरोधोस्त्यनध्यायेहोममंत्रेषुचैवहि निर्णयसिंधौकौर्मे
अथवेदमंत्रपठनम् ततःप्राङ्मुख आचार्यउदङ्मुखायब्रह्मचारिणेप्रणवपूर्वकंकुलपरं
परयावेदमध्यापयेत् पादोपसंग्रहणंगुरोःगुरुराशिषंदद्यात् ततःगुरवेदक्षिणांदद्या
त् इतिवेदारंभः॥ ॥९ अनध्यायस्तुनांगेषुनेतिहासपुराणयोः नधर्मशास्त्रेष्वन्येषुपर्वा
ण्येतानिवर्जयेत् शौनकः नित्येजपेचकाम्येचक्रतौपारायणेपिच नानध्यायोस्तिवेदानांग्रहणेग्रा
हणेस्मृत इति अथब्रह्मचारीत्वाचमनंविधायाचार्यस्यदक्षिणतः उदङ्मुखःप्रागग्रेषुकुशेषुउ
पविश्यब्रह्मांजलिंकृत्वागुरोःपादौसंगृह्यप्राणायामत्रयंकृत्वानमआचार्यआचारात् हस्तेषुपु

सर्वतोह्वाद्दशांगुलांत्रिमेखलां वेदिं कृत्वा तत्र सपत्रांपलाशशाखां कुशस्तंबं वा तत्र प्रतिष्ठाप्य संपूज्य
सक्तुमिश्रं पापसंसमोदकं निवेद्य पुनरभ्यर्च्य प्रणम्य मेधां मह्यमिति सूक्तं पठेदित्युक्तं प्रयोगचिंता
मणौ इति वेदारंभः अथ समावर्तनं निर्णयसिंधौ वशिष्ठः स्नानमध्याह्नकाले तु होरायां कारयेच्छुभं
होरायां स्नाति भोम होरायां पूर्वाह्ने तदभावे तु कुर्यात्स्नानं यथाविधि सर्वज्ञनेत्रे बृहस्पतिसूत्राद्युदगय
ने दक्षिणायने वा विवाहस्तदा समावर्तनमपि तत्रैव अन्यथोदगयने समावर्तने अनाश्रमी न तिष्ठे
50 नेति विरोधः स्यादित्युक्तं सुदर्शनभाष्ये एतच्च ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यं तदायेहवोधा
यनः शौचसंध्यादर्भभिक्षाग्निराहित्यकौपीनोपवीतमेखलादंडाजिनधारिणो दिवास्वापछत्रपादुका
स्रग्धारणोद्वर्तनानुलेपनांजनद्यूतनृत्यगीतवाद्याभिरतो ब्रह्मचारी कृच्छ्रत्रयं चरेन्महाव्याहृतिहो
मं पाक्षिकत्रयोदशाहोमं च कुर्यात् समावर्तनोत्तरं पूर्वमतानां त्रिरात्रमाशौचं कार्यं आदिष्टी नोदकं कु
र्यादान्नतस्य समापनात् समापनोदकं दत्त्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति मनूक्तेः आदिष्टी न ब्रह्मचारीति वि(५०

पद्धतिकाराः एवमाचार्येणाहूत उच्छ्रायप्रतिष्ठया छायानं चेदासीन आसीनं चेत्तिष्ठन्तिष्ठन्तं चेद
भिक्रामन्नभिक्रामं तं चेदभिधावन्तं स एव वर्तमानोऽमुत्राध्यवसत्यमुत्राध्यवसतीति तस्य स्नानक
स्य कीर्तिर्भवतीति पारस्कारगृह्योक्तेः अथ मेधाजननं पारिजाने संग्रहे वेदग्रहणसामर्थ्ययुक्तो मे
अथ समावर्तनम् गोदानकर्म उपसंगृह्य कुमारो वदति आचार्याहं स्नास्ये स्नाहीति वदत्याचा
र्यः ततो गुरोष्पादौ संग्रहणं कुर्यात् तत आचार्यः वेद्यां पंचभूसंस्कारान् कृत्वा राजपुत्रनामान
मग्निं स्थापयेत् ततो देशकालौ स्मरणांते अमुकगोत्रोऽमुकशर्माहं ममुकगोत्रस्यामुकपुत्रस्य
समावर्तनकर्माहं करिष्ये इति संकल्प्य ततो देवताभिध्यानं करोति समावर्तनकर्मणाहं य
क्ष्ये तत्र प्रजापतिमित्यादि वेदारंभकर्मवत् कृत्वा ततोऽन्नप्राशनादि पर्युक्षणानंतरं पात्रा
सादनमुदकुंभाद्यासादः ॥ ॥ ९ धातुजायते येन तन्मेधजननं कर्मोपदिशति स्वयं आश्वलायनः

यासावित्री जगद्धात्री से वमे धारव रूपेण मेधा प्रसीदयत प्रज्याविद्यासिद्धिमभाष्य सनोति स्वगृहे ऐशाने

यज्ञस्योपवेशनादिपरिस्तरणानंतरासदनीयान्यह पवित्रछेदनादीनिनित्यानिविशेषाणिच अग्निका
लत आचार्य अग्नेरुत्तरभागेस्थापितानां दक्षिणोत्तरायतानामष्टानां जलपूर्णकुंभानां पूर्वभागेस्था
पितेषु कुशेषु उदङ्मुखः स्थित्वा येप्स्वंतरग्नयइति प्रजापतिऋषिः आपोदेवतायजुछंदः जलग्रहणे
विनियोगः ॐ येप्स्वंतरग्नयः प्रविष्टा गोह्यउपगोह्यो मयूषो मनोहास्खलो विरुजस्तनुषुरिंद्रियहाता
न्विजहामि योरोचस्तमिह गृह्णामि इतिप्रथमकलशाजलमादायतेनात्मानंमूर्द्धन्यभिषिंचति ते
नेतिप्रजापतिऋषिः आपोदेवतायजुछंदः अभिषेचनेविनियोगः ॐ तेनत्वामभिषिंचयामिश्रिये
५८ यशसेब्रह्मणेब्रह्मवर्चसाय इतिद्वितीयकलशाजलेन येप्स्वंतरग्नयइतिमंत्रेणजलग्रहणं स
र्वत्रापिज्ञेयं अभिषेकमंत्रास्तु पृथक्पृथक् येनश्रियइतिप्रजापतिऋषिः आपोदेवतायजुश्छं
दः अभिषेचनेविनियोगः ॐ येनश्रियमकृणुतां येनावमृशतां सुरां येनक्षावभ्यषिंचतां यद्वांतद
श्विनायशः इतितृतीयकलशाजलेन॥ ॥ यथासुत्रंवा पर्युक्षणार्थमुदकं सामधपात्रिस्तः पुनः ५१

ज्ञानेश्वरः ब्रह्मचर्येयदि कश्चिन्नमनस्तदा त्रिरात्रमध्येविवाहः कार्योन्यथा नेति सिध्यति जनने तु सत्यपि
न त्रिरात्रं तत्रातिक्रांताशौचाभावात् कर्तृत्वेपि वचनाच्चेति दिक् व्यासः अस्मादमप्यधीत्यायोन्यायत
नं च कृत्वा आज्यभागांते ब्रह्मणान्वारब्धः स्रुवेणाज्यमादाय जुहोति ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजाप॰
तये इंद्राय स्वाहा इदमिंद्राय अग्नये स्वाहा इदमग्नये सोमाय स्वाहा इदं सोमाय अथ कल्पश
प्रतिष्ठा पूजा च ततो वेदारंभे या आहुतयस्ताः सर्वा हुत्वा संस्रवं प्राश्य पूर्णपात्रं ब्रह्मणे दद्यात् ततः
स्रुस्रवादानं समिधादानं पुनः स्रुस्रवइत्यादीनां पूर्ववदग्निं पर्युक्ष्याग्नय इति पूर्ववत् ततूयाज्ञ
गन इत्यादि पूर्ववत् त्र्यायुषकरणांतं कर्म कुर्यात्॥ ॥९ स्नुतदर्थवित् सम्यग्व्रतानि संसेव्य समावर्तन
मर्हति याज्ञवल्क्यः गुरवे तु वरं दत्वा स्नायीत तदनुज्ञया इति पूर्णपात्रलक्षणं कर्मप्रदीपे ब्रह्मणे दक्षिणा
देया यत्र या परिकीर्तिता कर्मांतेनूच्यमानापि पूर्णपात्रादिका भवेत् यावता बहुभोक्तुस्तृप्तिः पूर्णेन ९
जायते नावरार्ध्यमतः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः रित्यनेन बहुभोक्तृतृप्तिपर्याप्तं पूर्णपात्रमानम अ

चप्रक्षःखंत्रिभिस्तूष्णीमितरैरिति उदुत्तममितिमेखलामुन्मुच्य दंडं निधाय कृष्णाजिनं चोत्तरीयं
येषु स्वं तरग्नयः इति जलग्रहणं आपोहिष्ठेति तिसृणां सिंधुद्वीप ऋषिर्गायत्री छंदः आपो दे
वता अभिषेचने विनियोगः ॐ आपोहिष्ठेति चतुर्थेन येषु स्वं त जलग्रहणं ॐ यो वेति पंचमे
न येषु स्वं तः जलग्रहणं ॐ तस्मा अरं गेति षष्ठकुंभोदकेन येषु स्वं तः जलग्रहणं तूष्णीं सप्तमे
नाभिषिंचति येषु स्वं तः जलग्रहणं तूष्णीमष्टमेनाभिषिच्य ततो भिषेकावशिष्टजलेन सह
स्नधायास्नानं कुर्यात् उदुत्तममिति शुनःशेफ ऋषिर्वरुणो देवता शार्करी छंदः पाशान्मो
52 केविनियोगः ॐ उदुत्तममितिमंत्रेण मेखलां शिरोमार्गेण निस्सार्य भूमौ दंडं निधाय कृ
ष्णाजिनं चोत्तरीयं वासोन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठेत् उद्यन्निति प्रजापतिऋषिः आदित्यो
देवता शार्करी छंदः सूर्योपस्थाने विनियोगः ॥ ॥९ वासोन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठेत उद्य
न्भ्राजजिष्णुरिंद्रो मरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसि दशसनिं माकुर्याविदन्मागम ५२

सुम्नवाः पंचपुनः पर्युक्षणार्थंवारि हरितः कुशाः अष्टौहे मराजततांम्नमृण्मयादि वारिपूर्णाः सर्वौ
षधिदर्भस्वर्णयुताः उदकुंभाः हेमराजतनताम्नाश्वमृण्मयाव्क्षणान्विताः पात्रीद्राहप्रतिष्ठादौकुंभाः
स्युरभिषेचनेतिविष्णुधर्मोदासेहलवचनादग्नेरुत्तरतः उदकंसस्थाः सूर्योपस्थानार्थंवस्त्रं दधिस्ति
लावाभक्षणार्थंवपनार्थंनापितः स्नानार्थंवारि औदुंबरदंतधावनं उद्वर्तनं चंदनं अहतेवाससी
यज्ञोपवीतंम् पुष्पमाला शिरोवेष्टनार्थमुष्णीषं कर्णवेष्टकौ अभूषणानिवा अंजनं दर्पणं नूतन
छत्रं उपानहौ पादुकौच वैणवदंडं कमंडलुंचेत्यासाधरोषंप्रकृतिवद्याज्ञिकस्योपसंगृह्यगुरुंश्वस
मिधोभ्याधायपरिश्रितस्योत्तरतः कुशेषुप्रागग्रेषुपुरस्तान्स्थितानामष्टानामुदकुंभानांयेप्स्वंत
रग्नयः प्रविष्टाग्रोपगोह्योमयूखोमनोहास्खलुविरुजुस्तनुषुरिंद्रियहानान्विज्ञहामियोरोचनस्तमि
हगृह्णामीत्येकस्मादपोगृहीत्वातेनाभिषिंचतितेनमामभिषिंचामिश्रियेयशसेब्रह्मणेब्रह्मवर्च
सायेतियेनश्रियमकृणुतांयेनावमृशतांसुरांयेनाक्षावभ्यषिंचतांयद्वांतदश्विनायशइस्माहुति

योयन्भ्राजभृष्टिरिंद्रोमरुद्भिरस्थात्सायंयावह्निरस्थात्सहस्रशानिंमाकुर्वाविद्वान्नागमयेतिपार-
पयेत् ततः पाणिप्रक्षाल्यततदवनेजनंदक्षिणस्यांदिशिनिषिंचेत् पितर इतिप्रजापत्यग्निर्विसर-
स्वनीद्गाक्रऋषयःपितरोदेवतादक्षिणाद्दिशिनिषिंचनेविनियोगः ॐपितरःशुंधध्वमिति ततः
आचमनंकृत्वा अनुलेपनरेणतिलकादिरूपेणानुलिप्यजपेत् ॐसुचक्षाइतिप्रजापतिऋषिः
सुचक्षादेवतायजुश्छंदः जपेविनियोगः ॐसुचाहमक्षिभ्यांभूयासंसुवर्चामुखेनसुश्रुत्क-
र्णाभ्यांभूयासं ततः अहतंवासः परिधत्ते परिधास्यइत्याथर्वणऋषिःवासोदेवतापंक्तिःछं-
दःवासःपरिधानेविनियोगः ॐपरिधास्येयशोधास्येदीर्घायुत्वाय रदृष्टिरस्मिःशतंचजीवा-
मिशरदःपुरूचीरायस्पोषमभिसंव्ययिष्ये ततःयज्ञोपवीतधारणं यज्ञोपवीतमितिमंत्रेण
द्विराचमनमथोत्तरीयं॥ ॥८ स्कारगृह्योक्तेः आश्वलायनःमेखलामजिनंदंडंवस्त्रंयज्ञोपवी-
तकं एकैकंधारयेत्तत्रक्रमेणैवयथामथा आचार्यायचनेद्द्याद्दासंतीब्रह्मचार्यथ नवंचैवात्र ५३

योद्यन्भ्राजरिष्णुरिं द्रोमरुद्भिरस्थाद्दिवायावद्भिरस्थाछनिरसिशानसनिंमाकुर्वीविदन्माआगम
डोमुद्यन्भ्राजजिष्णुरिं द्रोमरुद्भिरस्थात् प्रातर्यावभिरस्थाद्दशसनिरसिदशसनिमाकुर्वीविद
न्माआगमयो द्यन्भ्राजरिष्णुरिं द्रोमरुद्भिरस्थात् दिवायावभिरस्थाछनशानिरसिशतशानिंमाकु
र्वीविदन्माआगमयोद्यन्भ्राजभृष्णुरिं द्रोमरुद्भिरस्थात् सायंयावभिरस्थात्सहस्रशानिरसिसह
स्रशनिंमाकुर्वीविदन्माआगमय इति सूर्योपस्थानमंत्रः ततः दधितल्लान्माश्याचम्य जटिलो
मनखानिवापयित्वा औदुंबरकाष्ठेन दंतधावनं कुर्यात् अन्नाद्यायेत्यायर्वेलाऋषिः सोमो
देवता अनुष्टुप् छंदः दंतधावने विनियोगः ॐ अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमो राजायमागतः स
मे मुखं प्रसार्क्ष्यते यशसा भगेन च ततः सुगंधिद्रव्येनोद्वर्तनं कृत्वा शीतोष्णोदकेन स्नात्वा
चंदनानुलेपनं कुर्यात् प्राणापान इति प्रजापतिऋषिः प्राणापानौ देवता यजुश्छंदः चंदना

नुलेपने विनियोगः ॐ प्राणापानौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पय इत्यनेनानुलेपनं प्रा

तेयद्यशोप्सरसमिंद्रश्चकार विपुलंपृथुस्तेनसंग्रथिताःसुमनस आबध्नामियशोमयीत्युष्णीषे
यशसामित्यार्वणऋषिःलिंगोक्तादेवतात्रिष्टुप्छंदः उत्तरीयपरिधानेविनियोगः ॐयशसामा
द्यावापृथिवीयशसेंद्रावृहस्पतीयशोभगश्चमाविंदद्यशोमाप्रतिपद्यतां ततः आचमनंवि
धायपुष्पमालांगृह्णीयात् या आहरदिति हृयोर्भरद्वाजऋषिःसुमनोदेवताप्रथमायाग्रह
णेद्वितीयायाधारणेविनियोगः ॐयाआहरज्जमदग्निःश्रद्धायैकामायेंद्रियायताअहंप्रति
गृह्णामि यशसाचभगेनचगृहीत्वाबध्नाति यद्यशोप्सरसमिंद्रश्चकारविपुलंपृथुस्तेन
संग्रथिताःसुमनसआबध्नामियशोमयीति अथोष्णीषेणशिरोवेष्टयेत् ॐयुवासुवासाइ
तिविश्वामित्रऋषिःसूर्योदेवतायजुश्छंदः शिरोवेष्टनेविनियोगः ॐयुवासुवासुवासापरि
वीत आगात्सुश्रेयान्भवतिजायमानस्तंधीरासःकवयउन्नयंतिस्वाध्योमनसादेवयंतः ततः
अन्यान्यपिवाससीत् धीपारि धार्यकर्णवेष्टकौकर्णयोपरि धत्ते ॥ युग्मापिसमवेष्टयनेयुवासु

कौपीनं धारयेत्तु नरे वहि विप्रेभ्यः कलशान्दद्यादूह्लीयाद्वा शिखो वटुरिति कारिकायां अभक्ष्यभ
क्षणात्पापं वा लेन्चैव तु यत्कृतं तत्पापस्य विमुक्त्यर्थं प्राशयेद्दधि वा तिलान् दधितिलान्वा प्राश्य जटा
लोमनखान् सछंहृ ध्यौ दुं वरेण दंतान् धावितान्नाद्याय व्यूह ध्व छंसोमो राजायमागमत् स मे मु
खं प्रमार्क्ष्यते यत्रा सा भगेनन्चेत्तुत्साद्यपुनः स्नात्वानुलेपनं नासिकयोर्मुखस्य चोपगृह्लीत प्राणापा
नौ मे तर्पय चक्षुर्मे तर्पय श्रोत्रं मे तर्पयेति पितरः शुंधध्वमिति पाण्योरवनेजनं दक्षिणानिषिं-
च्यानुलिप्य जपेत्तु चक्षा अहमाक्षिभ्यां भूयासं सुवर्चो मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमित्यहतं
वासो धौतं धौत्रेणाच्छादयीत परिधास्ये यशो धास्ये दीर्घायुत्वाय जरदष्टिरस्मि शतं जीवामि शरदः
पुरूचीरायस्पोषमभिसंव्ययिष्य इत्यथोत्तरीयं यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्रा बृहस्पती यशो
भगश्च माविदद्यशो मा प्रतिपद्यतामित्येकं चेत्पूर्वस्योत्तरवर्गेणाच्छादयीतेति पारस्कारगृह्योक्तेः
या आहरज्जमदग्निः श्रद्धायै कामायेन्द्रियाय ता अहं प्रतिगृह्णामि यशसा च भगेनन्चेत्यथा वभ्री

रञ्चार्योभवत्सङ्गिरुद्राहृतः यःस्यात्पुरोहितोब्रह्माहोताचसहियाज्ञकाःउल्कावेदमधीयत्रय॰
दक्षिणकर्णे अलंकरणमसि भूयोलंकरणंभूयादिति वामकर्णे अंजनंवृत्रस्येति प्रजापति
ऋषिःअंजनंदेवतायजुश्छंदश्चक्षुषोअंजनेविनियोगः ॐवृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा असि
चक्षुर्मेदेहीति ततआदर्शंरोचिष्णुरसीतिरोचिष्णुऋषिः आदर्शोदेवतायजुश्छंदः आदर्शावेक्ष
णेविनियोगः ॐरोचिष्णुरसीतिमंत्रेणात्मानमादर्शेत् ततःछत्रं बृहस्पतेरितिगौतमऋषिःछ
त्रोदेवताबृहद्गायत्रीछंदः छत्रग्रहणेविनियोगः ॐबृहस्पतेश्छदिरसिपाप्मानोमामंत॰
र्द्धेहीति ततोपानहौगृहीत्वायुगपत्पादयोःप्रतिमुंचते प्रतिष्ठेस्थइतिप्रजापतिऋषिरु॰
पानेनागिरोदेवतायजुश्छंदः उपानहोपरिधानेविनियोगः ॐप्रतिष्ठेस्थोविश्वतोमायातमि॰
त्युपानहौप्रतिमुंच्यतस्मीपादुकांपरिधत्ते ततोवैणवंदंडमाधत्ते विश्वाभ्यइतियाज्ञवल्क्य
ऋषिर्दण्डोदेवतायजुश्छंदः दण्डग्रहणेविनियोगः॥ [illegible]स्यादिति [illegible]पिता तदाचार्यपदं ५५

वासायित्स्यलंकरणमासिभ्रयोलंकरणंभ्रयादिनिकर्णवेष्टकौवस्त्रस्येत्यक्षिणीरोचिष्णुरसीत्यात्मा
नमादर्शेनप्रचक्षते छत्रंप्रतिगृह्णातिबृहस्पतेश्छदिपाप्मनोमामंतर्द्धेहीतिपारस्कारगृह्योक्तेः
स्नातकव्रतान्याह मनुः उप्तकेशनखश्मश्रुर्दांतः शुक्लांबरः शुचिः स्वाध्यायेनिसयुक्तः स्यान्नित्य
मात्महितेषुचवैणवींधारयेद्यष्टिंसोदकंचकमंडलुं सोदककमंडलुंकस्रौनधार्यं यज्ञोपवीत
वेदंचशुभेरौक्मेचकुंडले वेदमुष्टिमिताःकुशाः निर्णयसिंधौ व्यसः यज्ञोपवीतद्वितयंसोदकं
चकमंडलुं छत्रंचोष्णीषममलंपादुकेचाप्युपानहौ मनुः उपानहौचवासश्चधृतमन्यैर्नधार
येत् उपवीतमलंकारमजंकरकमेवचेति आन्यान्यपिबहूनिगृह्यसूत्रादिभ्योज्ञेयानि प्रति
ष्ठेस्थोविश्वतोमायांतमित्युपानहौप्रतिमुंचतेविश्वाभ्योमानाष्ट्राभ्यस्परिपाहिसर्वतइतिवैणवं
दंडमादत्ते दंतप्रक्षालनादीनिनित्यमपिवासः छत्रोपानहश्चापूर्वाणिचेन्मंत्रइतिपारस्कारगृ
ह्योक्तेः संस्कारेषुच [illegible] दक्षिणादानं आश्वलायनः पितैवगुरु

कमभिषिंच्यतिलकंकृत्वानियमान्श्रावयेत् अथस्नातकस्यनियमान्वक्ष्यामः तत्रत्रयःस्नातकाभ
वंति विद्यास्नातकोव्रतस्नातकोव्रतस्नातकोविद्याव्रतस्नातकाइति समाप्यवेदमसमाप्यव्रतंयःसमावर्त्तते
सविद्यास्नातकः समाप्यव्रतमसमाप्यवेदं यः समावर्त्ततेसव्रतस्नातकउभयंसमाप्ययः समावर्त
56 तेसविद्याव्रतस्नातकइतिरपारस्कारगृह्योक्तेः अथशिक्षातद्यथा कामादितरोगीनृत्यवादित्रा
णिनकुर्यात् तस्यार्थः कामादिच्छयाइतरईत्यीताद्न्योनभवेत् तथेवेक्षनेनृत्यगीतवादित्राणि
नकुर्यात् नतत्रगच्छेत् तस्यादौप्रवृत्तानन्यान्द्रष्टुंनगच्छेत् इतरोब्रह्मचारीसोपिनकुर्यान्नगच्छे
दित्यर्थः इच्छयागाथेतश्शृणुयात् तथाश्वमेधे दिवाब्रह्मणोगायतीतियजमानंश्रावयतिन्वेति
गानेश्रवणेवाधिकारः एवमन्यत्रापियत्रविशेषविधिरस्तितत्रैवाधिकारोनान्यत्रेत्यर्थः कामंतु
गीतंगायंतिदेवगीतिनारमतइतिश्रुतेः क्षेमेनक्तंग्रामांतरंनगच्छेत् क्षेमेराजादिभयराहित्येस
तिनक्तं रात्रौग्रामांतरं अन्यंग्रामंनगच्छेत् नचधावेत् क्षेमसतिनधावेदित्यन्वयः अथवाक्षेमे ५६

नस्यजायतेब्रह्मरोपिहि पितामातातथाचार्यस्त्रयोमान्याःसदैवहि अन्येपिश्रोत्रियोवृद्धोवेदवि१
द्याप्रदास्तथा दद्याद्विभवसारेणकर्मांगत्वेनदक्षिणां वसुर्णवर धान्यादिसद्योनंतफलंलभेत् वर
मभिलखितं नददातिद्विजोहोत्रेलोभाद्यज्ञांगदक्षिणां विनेसतिकृतेकर्मनिष्फलंस्याद्धुन क्षयं ध
ॐविश्वाभ्योमानाव्द्वाभ्यस्यारिपाहि सर्वनइ तिमंत्रेणवैणदंडंगृहीत्वालक्ष्मीकमंडलुंगृह्णी
यात् ततः दक्षिणादानम् अभिषेकं तिलकंविप्राशीर्ग्रहणं ब्राह्मणभोजनंचेतिशिवम्॥ ॥
तिनोयंनिषेधः स्याद्धुनहीनस्यचक्कचित् असमर्थोनमेतसद्योदत्वाक्षतफलादिकं विप्रेभ्योदक्षिणांद
त्वागृह्णीयादाशिषःस्वयं यथाविभवसारेणहेनवेयज्ञदक्षिणां आसायंनैवकिंचित्स्याद्हैसकंकर्म
चैवहीति ब्राह्मणभोजनसंख्यामाह हेमाद्रौयज्ञपार्श्वः शतंविवाहसंस्कारेपंचाशन्मेखलाविधा
विति अभिषिंचेत्स्त्रियंदानंविनीतंदत्तदक्षिणमिति वचनाद्दक्षिणादानानंतरं विनायककलशाज्जमा
दायाचार्यःपावमानीभिः ऋग्भिःयास्तोमिश्चयोराप्रसमं न्ते सुरास्त्वामभिषिंचंत्वित्यादिकैःस्नान

ह नदीलमंत्रंपठेत् छत्रीसुयष्टिपाणिस्तुचरेद्यात्रौ नथादिवा नच्छायाशब्दविन्रस्तोप्रशाम्यनिहिप
न्नगाः॥ ॥अप्सुआत्मानंनावेक्षेत् जलेषुप्रतिबिंबआत्मानंनपश्येत् अजातलोम्नींविपुंस्कांषंढंचनो
पहसेत् भ्रूनेत्रादिस्थानेरोमरहितांपुंव्यंजनवतींश्मश्र्वादियुतांस्त्रियंषंढंनपुंसकंचनहसेत् न
गर्भेत् गुर्विणीविजन्येतिब्रूयात् षण्मासोपरिगुर्विणीगच्छेत् तामेवविजन्येतिब्रूयात् सकुश
मितिनकुर्थं भगालमितिकपालं मणिधनुरिंद्रधनुंचब्रूयात् परस्यगांवत्संवापाययतींनाच
क्षीत् स्वामिने गौतमशंखलिखितौ नपरक्षेत्रचरंतींपाययंतींवा अन्यस्मिन्कथयेत् गोष्ठे
पाययंतींवत्सइत्यपिउर्वरायामनंतर्हितायामभ्रयावुत्सर्पन्तिष्ठन्मूत्रपुरीषेनकुर्यात् उर्वरा
यांसर्वसस्याढ्यायां अनंतर्हितायां काष्टपत्रलोष्टादिनाछादितायांभूमौमूत्रपुरीषंचनकुर्या
त् उत्सर्पन्गच्छन् तिष्ठन् एतेनकुर्यात् स्वयंप्रशीर्णेन काष्ठेन गुदंप्रमृज्जीत स्वयंत्रुटितेन अ
पज्ञीयेनकाष्ठेनगुदंप्रमार्जनंकुर्यात् विकर्णंवाससानाछादयीत स्मृतिशिष्टाचाराभ्यांविरुद्धं ५७

सतिपदभावेनचधावेदित्यर्थः कूपावेक्षणं कुर्यात् कौतुकादिना कूपाद्यवेक्षणं न कुर्यात् वृक्षारो
हणं फलअपतनं न कुर्यात् वृक्षाग्रोपरि गमनेन वृक्षफलत्रोटनं न कुर्यात् संधिसर्पणं न कुर्यात् सं
धिसर्पणं संधिभ्रमिगमं अथवा संध्यायामपमार्गगमनं अथवा संधिकुजीर्णद्वारं नेनानिविद्य
सर्पणं प्रवेशः यद्वा संध्यासु संध्यामनुपास्य देशांतरगमनं यद्वा संधिमित्रदंपतीपितृपुत्रभ्रा
तॄणामेकांतत्रगमनं भेदमध्यप्रवृत्तिः विवृतस्नानं कुर्यात् विवृतस्नानं नग्नस्नानं यद्वा विवृतेव५
र्मा क्षेत्रस्नानं विषमलंघनं न कुर्यात् विषमगर्तादि यद्वा वक्रभ्रमौउत्कुत्सकरणं पर्वतादिलंघनं शु
ष्कवचनं न कुर्यात् लज्जाकरं दुःखकरममंगलभाषणं वारं वारमेतत्त्रिविधं श्लीलं निष्ठुरभाषणं
च संध्यादित्यप्रेक्षणं त्रिसंध्यास्वादित्यावलोकनं अथवा राहुणाग्रस्तं वारिस्थं वासमानिरोहितं न
मादर्शजलाद्यपगतं रक्तवर्णं नेक्षेत् भक्षणं सिद्धान्नपावनं एतानि क्षेमे सति न कुर्यात् नहवेस्ना५
ना भिक्षेत् अपह वेस्नाना भिक्षां जपांनानि शुभः वर्षत्यप्रावृतो गच्छेत् अजेद यमेवज्ञः पाप्मानमप

एवेदमंत्रेणचवर्हिशाखातअभ्यंतरेगत्वाजीवंतीनांपूजनंदक्षिणादानानंतरंविधायब्राह्मणान्
भोजयित्वाइष्टैःसहस्वयंभुंजीत इतिश्रीमद्दीक्षितमुकुंदलालस्यात्मजअडालूलालदीक्षितस्य
सूनुदीक्षितशिवानंदविरचितेउपनयनचिंतामणौसमुहूर्तनिर्णयोपनयनवेदारंभसमावर्त
ननामप्रथमःप्रकाशः १ अथपुनरुपनयने प्रयोगचिंतामणौ एतच्चैकं वेदमधीत्यवेदांतरा
ध्ययने अज्ञानाद्विट्लशुनगृंजनादिभक्षणेनिषिद्धलशुनादिभक्षणेप्रतिषिद्धदेशगमनादौचभव
ति इदंचग्रामाद्बहिःप्राच्यामुदीच्यांवायत्रग्राम्यपशुशब्दोनश्रूयतेतत्रकार्यमितिमदनरत्ने
स्पष्टं निर्णयसिंधौ पारिजाते शातातपः पशुनंगृंजनंजग्ध्वापलांडुंचतथाशुभं उष्ट्रमानुष
केभास्वरराशभीक्षीरभोजनात् उपायनंपुनःकुर्यात्तप्तकृच्छ्रंचरेन्मुहुरिति हेमाद्रौवृद्धमनुः
जीवन्यदिसमागच्छेत् घृतकुंभेनिमज्ज्यच उद्धृत्यस्नापयित्वास्यजातकर्मादिकारयेत् तत्रैव
पाद्मे प्रेतशय्याप्रतिग्राहीपुनःसंस्कारमर्हति हेमाद्रौ [illegible] गौतमः खरमुष्ट्रंचम ५९

वासोन परिधीत मंजिष्ठादिरक्तं नीलाद्यरक्तं वा न परिदधीत दृढव्रतो वधत्रस्यात्सर्वत आत्मानं
गोपायेत् सर्वेषां मित्रमिव भूयात् इति साधारणनियमाः अथ समावर्तनानंतरं त्रिरात्रनियमा
कथ्यंते अमा छं शाशी स्यात् मांसवर्जितं भक्षेत् मृण्मयपायी मृत्पात्रेण जलपानं कुर्यात् स्त्री
शूद्रशवकृष्णशकुनीशुनां चादर्शनं भावादिना स्त्रीदर्शन स्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनीशुनां वादर्श
नं न कुर्यात् मूत्रपुरीषष्ठीवनं चातपे न कुर्यात् मूत्रपुरीषष्ठीवनं च धर्मे न कुर्यात् सूर्यात्मानं ना
न्तर्दधीत छत्रादिना सूर्यात्मानं नाच्छादयीत तप्तोनोदकार्थी न कुर्वीत अर्थात् जलार्थात् शौचा
दीन् तप्तोदकेन कुर्यात् अवज्योतिरात्रौ भोजनं कुर्यात् दीपादिना प्रज्वाल्य रात्रौ भोजनं कुर्यात्
सत्यवचनमेव मर्यादां वप्यन्तं वदेत् एवं शिक्षयित्वा आचार्यः गुर्वाद्यभिवादनार्थमनुज्ञां दत्वा
यथासुखं विहरेत् ततः स्नातकः गुर्वाभिवाद्य वादनंतरं गुर्वादिभ्यो गोहे मव स्नानादिना यथायो
ग्य दक्षयित्वा अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दीनानाथादिभ्यश्च यथाशक्ति संपाद्य गीतमंगलघोषे

गच्छन्पुनः संस्कारमर्हति प्रयोगपारिजाते शिखां छिंदंति ये मोहाद्वेषादज्ञानतोपि वा पुनः संस्कारमर्हति त्रयो वर्णा द्विजातय इति संग्रहे भविष्ये अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति हेमाद्रौ तथोभयमुखी घोरां कांचनीं मेदिनीं द्विजः अत्र पुनरुपनयनं तथा कर्मनाशाजलस्पर्शात्क रतोयाविलंघनात् गंडकी बाहुतरणात्पुनः पुनः संस्कारमर्हति ताराचंद्रानुकूलेष्वपि ग्रहाद्येषु शुभेष्वपि पुनर्वसौ छन्नो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति तथा विनर्तुना वसंतेन कृष्णपक्षे गर्भग्रहे अ पराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति वशिष्ठः पापांशकगते चंद्रे अरिनीचस्थितेपि वा अनध्या ये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति अनध्यायाः नित्यनैमित्तिकाः सर्वेपि पराशरः रेतोमूत्रकर निर्मथित दधि वह्निर्वैदपुरोडाशानामत्यंताभ्यासे कृच्छ्रः पुनरुपनयनं चेति तथा ब्रह्मचारिणः मातापितृगुर्वाचार्यव्यतिरिक्तानामंत्यकर्मकरणे पुनरुपनयनमित्यपरार्कादयः कारिका यां वेदांतरमधीत्यैव स्ववेदं यस्त्वधीयते उपनीतिमिच्छंत्यथामंत्रं कर्मवर्जिता यद्वैनदुपनीत ५९

ह्रिषमनड्वाह मजं तथा यस्तु मारुह्य मुखजः कोशे चांद्रं विनिर्दिशेत् मार्कंडेयः खरमारुह्य विप्र
स्तु योजनं यदि गच्छति तप्तकृच्छ्रत्रयं प्रोक्तं शरीरस्य विशोधनं पुनर्जन्म प्रकुर्वीत घृतगर्भे वि
धानतः मदनरत्ने मिताक्षरायां च स्नानमात्रमुक्तं मनुः अज्ञात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव
च पुनः संस्कारमर्हति त्रयो वर्णा द्विजातयः मिताक्षरायां पराशरः यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्या
तो विनिर्गतः अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति स चरेत्त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि
च जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् बौधायनसूत्रे अथोपनीतस्याव्रात्यानिना
न्योच्छिष्टं भुंजीतान्यत्र पितृज्येष्ठाभ्यां नास्त्रिया सह भुंजीत मधुमांससूतकान्नानि दशाह संवे
पिनी क्षीरं छत्राकनिर्यासो विल्वपनं गणान्नगणिकान्नमित्येतेषु पुनः संस्कारं प्रतिषिद्धदेशा
गमनमित्येके षामथाप्युदाहरंति सुराष्ट्रं सिंधुसौवीरमवंतीं दक्षिणापथं एतानि ब्राह्मणो ग
त्वा पुनः संस्कारमर्हति तथा [illegible] अंगवंगकलिंगेषु सौराष्ट्रे मागधेषु च तीर्थयात्रां विना

षोयंसमानमितरद्भवेदितिकारिकोक्तेरत्रापिनांदीश्राद्धादिभवतिइत्याहुः निर्णयसिंधौ पराशरः अ
जिनंमेखलादंडं भैक्षचर्याव्रतानिच निवर्तंतेद्विजातीनांपुनःसंस्कारकर्मणि बोधायनसूत्रे अथ
पुनःसंस्कारं व्याख्यास्यामोदेवयजनोल्लेखनप्रभृत्याग्निमुखात् कृत्वापालाशीःसमिधमाज्येनवाभ्या
धायवाचयति पुनस्त्वादित्या कामाःस्वाहेत्यथाव्रात्यप्रायश्चित्तेजुहोति यन्मआत्मनोभिंदाभूत्पुन
60 रग्निश्चक्षुरदादितिद्वाभ्यां अपक्वाजुहोति सप्ततेअग्ने घृतेनस्वाहेत्यथाज्याहुतीरुपजुहोतियेनदे
वाःपवित्रेणेतितिसृभिरनुष्टुप्छंदसंस्विष्टकृत्प्रभृतिसिद्धमधिनुवरप्रदानात् अथापरमापरि
धानात् कृत्वापालाशीःसमिधमाधायाव्रात्यप्रायश्चित्तेजुहोति अथव्याहृतीर्जुहोति अथापरोब्रा
60 ह्मणवचनादेवंसांविच्याशतकृत्वो घृतमभिमंत्र्यप्राश्यकृतप्रायश्चित्तोभवति गुरोर्वापुच्छिष्टं
भुंजीत अथाप्युदाहरंतिवपनंदक्षिणादानमममेखलांदंडमाजिनंभैक्षचर्याव्रतानिच निवर्तन्तेपु
नःसंस्कारकर्मणिस्येतेनपुनःसंस्कारव्याख्यामाःइति अथपुनरुपनयनप्रयोगः तत्रकर्त्ताशुभदिने ६९

स्यप्रायश्चित्तं यदा भवेत् कृताकृतं च पवनं मेधाजननमेव च मेधाजननसंज्ञा वेव्रतचर्या भवेदि
ह अनुप्रवचनीयश्च न द भावेद्धयं न हि परिदानं तु कार्यं स्यान्निमित्तानंतरं त्विदं पूर्वस्यावाचयेत्
स्थानेन तत्सवितुर्वृणीमहे भणितोत्र विशेषोयं समानमितरद्भवेत् तेन मेधाजननस्य पक्षाश्रय
णेव्रह्मौदनः त्रिरात्रादिव्रतानि च भवंति अन्यथा न प्रतिवेदमुपनयनं च न तत्तद्वेदशाखायाका
र्यमिति न्यायसुधाकरः अन्ये तु सर्वेभ्यो वेदेभ्यो सावित्र्यनूच्यत इत्यापस्तंबवचनात्रिभ्य एव
तु वेदेभ्यः पादं पादमद्धं दुह्यदिति वचनांतराच्च प्रतिवेदनोपनयनमित्याहुः अथर्ववेदार्थं तु पुन
रुपनयनं भवत्येव नान्यत्रे संस्कृतोभृग्वंगिर समधीयीतेति श्रुतेः भृग्वंगिरसमाथर्वणं अस्मि
श्च पुनरुपनयने निमित्तानंतरं त्विदमिति कारिकावचनान्निमित्तानंतरं क्रियमाण एव कालनि
यमः निमित्तानंतर्याभावे तु जातेष्टिवत्स्वकाल एवान्तरायणाद्दोनस्य कर्मव्यनेति अस्य प्रायश्चि
त्तार्थत्वेन नांदीश्राद्धाभावः प्रायश्चित्तांतरे नांदीश्राद्धप्रदर्शनात् केचित्तु भणितोत्र विशे ६

तस्योत्तानंसांगुष्ठंगृहीत्वापुनर्वक्षार्थंसवितानेहस्तंगृहीत्वापुनर्वक्षार्थं अग्निराचार्यस्तवामुक
शर्मन्निति हस्तंगृहीत्वा आदित्यमीक्षयेत् देवसवितरेषतेब्रह्मचारी तंगोपायसमामृतेति अ
त्रकस्येति मंत्रो न भवति परिदानवर्जमित्युक्तेः ततः युवासुवासा इत्यर्द्धर्चेन वटुं प्रदक्षिणमा
वर्त्य तंधीरास इति तस्यांसयोरुपरि स्वस्य पाणीगमयित्वा पाणिभ्यां तद्धृदयं स्पृष्ट्वा दक्षिणे
गत्वा अग्नये समिधमित्यनेन समिधमादध्यात् अग्नय इदं बौधायनसूत्रे तु पालाशीं समिधं
घृतेनाभ्यज्य पुनस्त्वादित्या कामाः स्वाहेति जुहोत्यथाव्रात्यप्रायश्चित्तेन जुहोति जन्म आत्मनो
मिंद्राभूत्पुनरग्निश्चक्षुरातिद्धितिहाभ्यां सपक्षाज्जुहोति सप्तते अग्ने घृतेन स्वाहेत्यथाज्याहुती रुपजु
होति येन देवा पवित्रेणेति तिसृभिर्जुहोतीत्युक्तं एवं होमं कृत्वा तेजसामासमनज्मीति मुखं त्रिर्निमृज्य
मपि मे धामिति षड्भिरुपस्थायमानस्तोक इति त्रिभूतिं धृत्वा ओजस्वम इत्युपस्थाय करौ धृत्वामु ६१
कशर्मा अहं भो ज अग्निमभिवादये इत्यग्निं नमस्कुर्यात् ततः अग्नेपश्चिमगः उत्तरतो वा प्रत्यङ्मुखः

चंद्रतारादनुकूलेष्वाभाहृहिः प्राच्यामुदीच्यां वापत्रग्रान्यपमुशब्देनम्भयतेनतत्रगत्वाम्रुच्चिभमौ
गोमयोदकेनोपलिप्तप्रदेशे प्राङ्मुखोपविश्याचम्यमातृपूर्वकनांदीश्राद्धं विधाय आचार्यं वृणुया
त् ततआचार्यः देशकालौ संकीर्त्यास्य ब्रह्मचारिणः वेदांतराध्ययनाधिकारार्थं यद्यानिषिद्धदे
शादिगमनप्रसूचितप्रत्यवायपरिहारार्थं पुनरुपनयनं करिष्य इति संकल्प्य स्थंडिलाद्यग्निप्र
तिष्ठांते त्रिरग्निं पवमानं प्रजापतिं चेत्येवमाज्यभागवर्ज्यमन्वाधानं कृत्वा आज्यसंस्कारांते बटोः
सूत्रेण कटावावध्य कौपीनं परिधाय युवं वस्त्राणीत्यनेनैकं वासः परिधाप्य तेनैव मंत्रेण द्वितीयं
प्रावारयेत् ततः यज्ञोपवीतमिति मंत्रेण यज्ञोपवीतं परिधाप्य कुमारमात्मनोऽग्नेश्च मध्येउद
कनीत्वा विधिराचम्य पुनस्तथैवानीयस्य दक्षिणत उपवेश्य बार्हिस्तरणाद्यारांते कृते अग्न अपं
पीत्यादिचोपस्थवकृत्वा कुमारमात्मनोऽग्नेश्च मध्येउदङ् दृष्ट्वा तस्यांजलिमुदकेनापूर्य स्वांजलिम
ध्येन्येन परायित्वा तस्य मनुरिति कुमारांजलावेव वक्षार्य देवस्यत्वेति हस्तं गृह्णाम्यमुकशर्मन्निति

62

इतिश्रीमद्दीक्षितमुकुंदलालस्यात्मजभडारूलालदीक्षितस्तत्सूनुदीक्षितशिवानंदविरचिते
उपनयनचिंतामणौपुनरुपनयनसंनिर्णयप्रयोगकथनंनामद्वितीयप्रकाशः २ समाप्तोऽयंग्रंथः
पोथीछपीसहरलखनऊमे बैजनाथकेछापेमेठिकानाकालिकाजीकेवजारमेबालकृष्णकेठाकुर
द्वारेमे संवत् १९०५ ज्येष्ठमासेशुक्लेपक्षेतिथौदशम्यांरविवासरान्वितम्॥ ॥शुभं॥ ॥ ॥

उपनयनचिंतामणि

63

आचार्यस्यपादावुपसंगृह्याधीहि भोःसावित्रीं भो अनुब्रूहीतिवदेत् अथाचार्यः प्रणवस्यपरब्रह्मऋ
षिःपरमात्मादेवता व्याहृतिमंत्रस्यप्रजापतिऋषिः प्रजापतिर्देवताव्याहृतिछंदः तत्सवितुःश्यावा
श्वःसवितानुष्टुपूउपदेशेवि॰ परछोदेवसाः तत्सवितुर्वृणीमहे इतिगायत्रीमुक्त्वा ममव्रतेप्रजापतिः
बृहस्पतीस्त्रिष्टुप् ममव्रतइतिमंत्रेणतद्धृदयेऽङ्गुलिंपाणिंनिदध्यात् नात्रमेखलादंडाजिन
भिक्षाः ततःस्विष्टकृदादिशेषसमाप्तिः ततःगोदानं बौधायनसूत्रेतु स्विष्टकृदादिशेषसमाप्तौअंते
पिपालाशींसमिधमाधायात्रास्यप्रायश्चित्तेजुहोति अथव्याहृतीर्जुहोति अथसावित्र्याशतकृत्वोघृत
मभिमंत्र्यप्राश्यकृतप्रायश्चित्तोभवति गुरोर्वाप्युच्छिष्टंभुंजीतेति ततःआचार्येणाभिषिक्तोकुमारः
स्वगृहमागत्ययथाविभसारेणआचार्यादिभ्योगोहेमवस्त्रादिनासंतोष्यअन्येभ्योब्राह्मणेभ्योदीना
नाथविशिष्टेभ्यश्चयथाशक्तिसंपाद्यब्राह्मणान्भोजयित्वाकर्मेश्वरार्पणंकृत्वापश्चात्सुहृद्युक्तोस्व
यंभुंजीतेति ब्राह्मणप्रातयेकारपुनःसंस्कारपद्धतिः प्रीतस्तुप्रीतिनःकुर्याच्छ्रीविष्णुरुरुक्रमः ८